

AZƏRBAYCAN MİLLİ ELMLƏR AKADEMİYASI
Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu

XƏLİYƏDDİN XƏLİLİ

*Qarabağ şəhidlərinin məğrur
ruhuna ithaf olunur.*

QARABAĞ:
ETNOMƏNƏVİ
İNKİŞAF TARİXİ

Ən qədim dövrdən 1920-ci ilə qədər

«Günəş» nəşriyyatı
Bakı - 2006

Az 2
X 49

Rəyçilər:

Tofiq Köçərli	akademik
Əsədulla Cəfərov	tarix elmləri doktoru,
professor	
Tofiq Məmmədov	tarix elmləri doktoru
Emil Kərimov	tarix elmləri namizədi

Elmi redaktoru:
Tahir Şahbazov

Xəliyəddin Xəlilli
X49 Qarabağ: etnomənəvi inkişaf tarixi.
Monoqrafiya. Bakı; «Günəş» nəşriyyatı, 2006,
80 səh.

Monoqrafiya Alban türklərinin etnos kimi formalaşması, eramızın 4-cü əsrindən Kiçik Asiyada yaşayan ermənilərin dilini Avropa sistemli dildən türk sistemli dilə keçilməsi, bu üstünlüyün XX əsrin əvvəllərinə kimi saxlanması, erməni tədqiqatçıları və yazarlarına istinadən şərh edilir.

Milli inkişafda sosial-mədəni mühitin, inam və etiqadın, adət-ənənənin və s. əxlaqın, stereotipin, özünüadlandırmanın, dini və milli ideologiyanın, dilin və milli şüurun, empirik və elmi dünyagörüşün vəhdəti Azərbaycan etnoqrafiyasında ilk dəfə şərh olunur. Kitabda həmçinin, ermənilərin, Avropa imperalistlərinin xristian təəssübkeşliyi ilə ermənilərdən istifadə etmək məqsədilə onların Qarabağa və Qafqaza XIX əsrdə köçürülməsindən mənbələr əsasında bəhs olunur.

X 0503020907-018 2006
056

Az 2.
© Xəlilli X.; 2006
*X.Xəlilli Qarabağ
tarixinin ilk
tədqiqatçılarındandır.
O, da-im elmi
axtarışdadır, yenilik
hissilə yazıb-
yaradandır. Bu əsər
həmin axtarışın, həmin
yenilik hissinin
məhsuludur.*

Akademik Təfiq Köçərli

1988 - ci ildə azsaylı ziyalı təbəqəsi Azərbaycana qarşı başlanmış yeni erməni təcavüzünə qarşı səfərbər olmaq ideyasına qoşuldu. Hakimiyyət onları millətçi, ekstremist və s. bu kimi şər və böhtanlarla xalqın gözündən saldı. Nəticədə, xalq böyük təhlükə qarşısında tam təşkilatlana bilmədi. Sayca düşməndən 2 dəfədən də çox, iqtisadi cəhətdən ondan qat-qat güclü olan Azərbaycan xalqı həmin təhlükəni dəf edə bilmədi. Ermənilər Dağlıq Qarabağdan əlavə Qarabağın daha 7 rayonunu işğal etməklə Azərbaycanın 20⁰ -ə qədər ərazisində nəzarəti ələ keçirdilər. Bu işğalın səbəbləri milli və

elmi şüura malik ziyalıları dərindən düşündürdü. Etnosun hər bir qələbəsi və məğlubiyyətinin onun mənəviyyatından keçdiyi, mənəviyyatında baş verən tərəqqi və tənəzzülün nəticəsi olması tarixdə və elmdə çoxdan sübut olunmuşdu [5,70-331;6, 153-204;166,24; 169;170,190-296]. Odur ki, Azərbaycan xalqının mənəvi durumunu öyrənmək vacib məsələ kimi ortaya çıxdı. Vətənpərvər jurnalist Çingiz Sultansoy ciddi araşdırmaları ilə Rus Sovet imperiyasının Azərbaycan xalqına tətbiq etdiyi genosid və etnosid siyasəti nəticəsində xalqın mənəvi bütövlüyünü pozaraq, özgürlüyünü itirməklə mənəvi aləmində natamamlıq yarandığını əsaslandıraraq, müalicəsi və bərpası üçün təkliflər irəli sürdü [180]. Bu sətirlərin müəllifinin isə “Mənfi cəhətlərimizin qaynağı” [174] adlı məqaləsində Rus imperiyası tərəfindən xalqın milli sosial strukturunun zorakı üsullarla məhv edilməsi, milli addan və tarixi yaddaşdan məhrum edilməsi nəticəsində, onun mənəvi bütövlüyünün parçalanması və milli xarakterin itirilməsi məsələsi şərh olundu. Bu günlərdə Azərbaycan xalqının mənəvi durumu haqqında ən sanballı tədqiqatlar psixologiya elmləri doktorları Ə. Bayramov və Ə. Əlizadəyə məxsusdur. Ə. Bayramov və Ə. Əlizadə Azərbaycan xalqının tarixi, ənənəvi - mənəvi və professional - mənəvi durumu ilə real vəziyyəti arasında müqayisəli təhlil apardılar. Məlum oldu ki, Sovet imperiyasının Azərbaycan xalqına qarşı apardığı etnosid siyasəti nəticəsində millətin etnik özgürlüyü məhv edilmiş, sadəcə “iş adamına” çevrilmişdi [166,4,96-97,105]. Bu siyasət ardıcıl, sistemli tətbiq edildiyindən onda dezyunktiv (ayırıcı) hisslər, ona təcavüz edən ermənilərdə isə konyuktiv

(birləşdirici) hisslər üstünlük təşkil edir [166, 90;174;180]. Ə. Bayramov və Ə. Əlizadənin Azərbaycan xalqının professional mənəvi mədəniyyəti haqqında araşdırmalarının nəticəsi daha məyusedici olmuşdur. İqtibas həcmcə böyük olsa da, tədqiqatın xarakteri onu olduğu kimi verməyi tələb edir.

“İstər-istəməz qarşıya sual çıxır: Respublikamızda simvolik məntiq necə inkişaf etmişdir? O, özünün indiki vəziyyətində respublikamızda etnopsixologiyanın inkişafını şərtləndirə bilərmə? Öz-özlüyündə son dərəcə aktual olan bu suala nisbətən geniş kontekstdə yanaşsaq, yeni problemlə - elmlərin qarşılıqlı əlaqəsi, daha dəqiq desək, etnopsixologiyanın “qohum” elmlərlə qarşılıqlı əlaqəsi problemi ilə rastlaşırıq. Bu problemi aydınlaşdırmadan Azərbaycanda etnopsixologiyanın müasir vəziyyətini və gələcək inkişaf meyillərini təhlil etmək, əslində mümkün deyil.

Etnopsixologiya müxtəlif elmlərlə bilavasitə bağlıdır. Onun inkişafı qanunauyğun surətdə məhz həmin elmlərin özlərinin inkişafı səviyyəsi ilə şərtlənir.

Axi, etnopsixologiyanın problemləri mahiyyətcə fənlərarası problemlərdir. O, öz problemlərini məhz bu elmlərin - sosiologiya, tarix, politologiya, dinşünaslıq, etnologiya, etnoqrafiya, folklorşünaslıq, semiotika, sosial psixologiya və psixolinqvistika, demoqrafiya və s.-nin qovşağında həll edə bilər. Təəssüf ki, respublikamızda bu elmlərin bir çoxu kifayət qədər inkişaf etməmişdir.

Azərbaycan etnoqrafiyası barəsində, görünür, ayrıca danışmaq lazımdır. Kənd təsərrüfatı, ev peşəsi və sənətkarlıq, yaşayış məskənləri və evləri,

xalq geyimləri, yeməklər və içkilər, yollar və xalq nəqliyyat vasitələri kimi problemlərin öyrənilməsi sahəsində etnoqraflarımızın uğurları nə qədər fərəhli olsa da, ailə və ailə məişəti, mənəvi mədəniyyət problemləri etnoqrafik səpgidə hələ sistemli şəkildə öyrənilməmişdir. Nitqin etnoqrafiyası nəzəriyyəsi sahəsində tədqiqatlar aparılmamışdır“ [166,52-53]. Etnoqraf M. Allahmanlı etnoqrafiya elmindəki bu vəziyyəti, mənəvi mədəniyyətin öyrənilməsinin kölgədə qalmasını “xalqın manqurtlaşdırılması siyasəti“ kimi təqdim edir [175,5].

Rus imperiyasının hakimiyyəti illərində Azərbaycan etnoqrafiyasında hökm sürən bu vəziyyət eynilə tarix elmində də mövcud olmuşdur. Azərbaycan tarixi qeyri-obyektiv, qeyri-elmi, uydurma konsepsiyalarla xalqı yerli, gəlmə, işğalçı, ari, qeyri-ari kimi qruplara bölmüş, hələ eramızın əvvəllərindən vahid mədəniyyətə yiyələnməklə təşəkkül tapan bu xalqın etnik qrupları arasında dağıdıcı əhval-ruhiyyə formalaşdırmışlar. Azərbaycan tarixi etnik-millə mədəniyyət tarixi kimi deyil, coğrafi anlayış kimi şərh edilmişdir [179,123-168;178;173;20;49]. Beləliklə, mənəvi mədəniyyətin təkrar istehsalında xüsusi əhəmiyyətə və funksiyaya malik tarix elmi (Azərbaycan Sovet tarixşünaslığı) milli mədəniyyətdə dezyunktiv (parçalayıcı) hisslər doğurmaqla onun inkişafına mane olmuşdur.

Azərbaycan ictimai elmlərinin, ilk növbədə isə etnoqrafiya elminin Sovet imperiyası dövründə başlıca nöqsanı mədəniyyət nəzəriyyəsinin tədqiqinə heç bir təşəbbüs göstərməməsi olmuşdur. Marksizm “mədəniyyəti maddi və mənəvi dəyərlərin məcmusu“ kimi şərh etmişdir. İnsan əli ilə yaradılan hər şey: əmək alətləri, geyimlər, bəzəklər, tikililər, nəqliyyat

vasitələri və s. maddi mədəniyyətə, insan zəkasının yaratdığı bütün mənəvi dəyərlər: ədəbiyyat, incəsənət, din, elm, fəlsəfə, əxlaq, musiqi, adət-ənənə və s. mənəvi mədəniyyətdir“ doqmasından kənara çıxmamışdır [1,6;2,5;7,3;8,223-224]. Halbuki, XX əsrin 50-ci illərində dünyada mədəniyyətin 180 tərəfi olmuş, həmin əsrin 80-ci illərində isə onların sayı 500-ə çatmışdır. Hazırda mədəniyyətə verilən təriflərin sayı 4 rəqəmli ədədlə ifadə olunur [9,7-18]. Amerika kulturoloqları mədəniyyətin tədqiqat obyektini kimi 150 sahəsindən bəhs edirlər [5,34].

Elmi tədqiqatlar göstərir ki, mədəniyyətin - mənəvi istehsalın konkret sərhəddi yoxdur. Onun bütün sahələri (mənəvi və maddi) həmişə bir-biri ilə çulğadır. Dünya mədəniyyətsünaslığı mədəniyyətin inkişafının əsasında mənəvi dəyərlərin durması qənaətindədir. Bu qənaəti ümumiləşdirən B. S. Yerasov yazır ki, məhz mənəvi istehsal sferası mədəniyyəti formalaşdırır. Bunsuz nə təsərrüfat, nə siyasət, nə də sosial münasibətlər öz funksiyasını icra edə bilməz. Mədəniyyət mənəvi istehsalın nəticəsidir [5,78]. Marksizmin hər cür inkişaf üçün iqtisadiyyatın həlledici olması müddəasının süqutu postsovet məkanında hələ XX əsrin 80-ci illərində görünürdü [169].

Oxuculara təqdim olunan «Qarabağ: etnomənəvi inkişaf tarixi» əsərində mənəvi mədəniyyətin əsas komponentləri inam, etiqad, dil, adət-ənənə, din, ideya və ideologiya, elm, incəsənət, siyasi baxışlar, milli özünüadlandırma, mənlik şüuru, tarixi yaddaş, milli tərbiyə, əxlaq, mənəvi dəyər və normalar, milli ruh (psixika), milli yönümlər və stereotiplər və s. milli hisslərin qarşılıqlı təsiri, daxili və xarici əlaqələri və mübarizəsi şəraitində Qarabağda sosial

varlığın (insanın) yaranması dövründən XX əsrin əvvəlinə qədərki alçalan və yüksələn xətlə etnomənəvi inkişafı, Azərbaycan və Şərqi ölkələri hüdüdünda etnomənəvi təsir gücündən bəhs edəcəyik.

Azərbaycan etnoqrafiyasında mədəniyyətin nəzəri problemləri, mənəvi mədəniyyət, etnomədəni (mədəni) proseslər sahəsində tədqiqat təcrübəsinin istisnalığı araşdırmamızın bu sahədə ilk təşəbbüs olduğunu nəzərə alsaq, əsərimizdə müəyyən çatışmazlığın mövcudluğu təbii və üzrlü hesab olunmalıdır.

Arxeoloji, paleontoloji və paleoantropoloji tədqiqatlar sübut edir ki, Şərqi Afrika, Aralıq dənizi sahilləri, Qafqaz, Kür və Araz çayları arasındakı ərazilərdə insanın bioloji əcdadı, inkişaf prosesində sosial-mənəvi varlıq kimi təşəkkül tapmışdır [13; 14, 153]. Arxeologiya elminə Quruçay mədəniyyəti kimi daxil olan Kür-Araz çayları arasındakı ərazidə yaranan mədəniyyət yalnız Azərbaycanda deyil, Qafqazda və bütünlü Yaxın Şərqdə əsas mədəniyyət mərkəzi olmuşdur [15, 8; 14, 64; 16, 48; 13, 63-64]. Azıx mağarasından, o cümlədən, Quruçay arxeoloji abidələrindən aşkar edilmiş əmək alətləri burada insanlığın instiktiv əmək fəaliyyətindən şüurlu əmək fəaliyyətinə keçməklə yüksək şüura, zəkaya, mənəvi düşüncəyə yiyələnib, fasiləsiz inkişaf yolu keçdiyini təsdiq edir [13; 14; 17, 27, 34].

İnstiktiv əməkdən şüurlu əməyə keçidlə instiktiv (heyvani) birgəyaşayış qaydalarının tədricən mənəvi qaydalarla tənzimlənməsi prosesi gedir. Bununla da insanlığın mənəvi dünyası, ibtidai inam və etiqadları, tənzimləyici adət-ənənələri formalaşır. Həmin prosesdə oddan istifadə mühüm rol oynayır. Azıx

düşərgəsinin qədim və orta aşel təbəqələrində ocaq yerləri aşkar edilmişdir. Od insanın iqlimdən tam asılılığını aradan qaldırmış, soyuqdan və vəhşi heyvanlardan mühafizəsini təmin etmişdir. Qidalanma mənbələrini genişləndirmiş, əmək alətlərinin hazırlanmasını asanlaşdırmışdır. İbtidai icma tarixinin bilicilərindən Fridrix Engels yazırdı ki, odun mühafizə məharəti “nəhəng, öz əhəmiyyətinə görə demək olar ki, ölçüyəgəlməz kəşfdir”, “odun dərk olunması insanın təbiət üzərində ilk böyük qələbəsi idi” [13, 44-50; 14, 50, 132-133]. Daş dövrü üzrə mütəxəssis, tarix elmləri doktoru Ə. Cəfərov yazır ki, “odun kəşfi, mühafizəsi və istifadəsi insanların həyatında tamamilə yeni hadisə olan kəmiyyət-məkan münasibətlərinin dərk edilməsində də bilavasitə özünü göstərdi. İnsan odu daim mühafizə etmək üçün onu fasiləsiz sürətdə müəyyən “paylarla” yanacaq ilə “qidalandırmalı”, mövcud olan qidanı günün tələbinə uzlaşdırmalı, beləliklə, hesablaşmalar aparmalı idi...”

Azıx mağarasının orta aşel təbəqəsində bir küncdə qoyulmuş 3 ayı kəlləsi üzərindəki xətlər mağara sakinlərinin ilkin say hesablarına malik olduqlarını göstərməklə bərabər, dini etiqadların formalaşması prosesindən də xəbər verir. Ə. Cəfərov yazır: “Mağara ayılarından birinin, Azıx mağarasının xüsusi, gizli bir guşəsində mühafizə olunmuş kəlləsi təsdiq edir ki, 300 min il bundan öncə say və hesablama azıxantropa məlum idi. Bu kəllə üzərində mişarabənzər daş əşya ilə xüsusi olaraq bir sırada paralel şəkildə 7, yuxarıda isə çəpəki şəkildə 1 çərtmə edilmişdir. Bu halda hesablamanın vahidləri bizim qarşımızdadır...”

Tədqiqatçıların böyük əksəriyyəti bu cür çərtmələri insanın öz fikirlərini təsvir etmə və qeydə almasının ilkin cəhdlərinin, xüsusilə əvvəllər məlum olmayan ünsiyyət üsulu kimi ilkin qrafikanın yaranmasının təsdiqi kimi qəbul edir. Bu prosesdə informasiya bu və ya digər cisimlər üzərində qeydə alınmağa başlanmışdı. Bəzi tədqiqatçılar hesab edirlər ki, burada təşəkkül tapmaqda olan nitqin qrafik cəhətdən qeydə alınmasını, yazıdan əvvəlki tarixi mərhələ ilə müəyyən əlaqəsi olan ilkin təcrübələrinin göz qarşısında olduğuna yəqinlik hasil etmək olar“ [14, 135-136].

Azıx mağarasında aşkar olunmuş ayı kəlləsinin üzərindəki çərtmələrdən 7-si paraleldir. Bir çox tayfa və xalqlarda 7 rəqəmi tarixən müqəddəs sayılmışdır. Qədim Şərqdə antik dövrlərdə və orta əsrlərdə 7 rəqəmi insanların zaman, məkan və kosmos haqqında təsəvvürlərindən xəbər verir. Məsələn, Şumerlərin məşhur “yeddiyi” mifoloji görüşlər sistemində xüsusi yer tutur. Lakin 7 rəqəminə tarixdə ilk dəfə Azərbaycanın aşel mədəniyyətində rast gəlinir [14, 136-137; 18, 23-24]. Ayı kəllələri üzərində cizgi və naxışlar Azıx mağarası sakinlərinin bədii təfəkkürü, ilkin incəsənəti haqqında təsəvvür yaradır. Azıx mağarasında üzərində işarələr olan ayı kəllələrinin gizlədilməsi isə heyvana sitayişin ən qədim nümunələrindən olmaqla, Cənubi Qafqaz sakinlərinin ətraf aləm haqqında ilkin təsəvvürlərini əks etdirir [14, 139]. Mustye dövrü insanların dəfn adətlərinin mövcudluğu nəinki ilkin dini təsəvvürlərdə, hətta cəsədlərdən törəyə biləcək infeksiya təhlükədə aydın dərk edilirdi [14, 57, 140-141].

İlkin instiktiv əmək zaman-zaman insan əcdadının mənəvi dünyasını zənginləşdirir, onlarda şüur və təfəkkür formalaşdırırdı. Şüurlu əmək isə yaradıcı əməkdir. Bu zaman insanlar sadəcə öz tələbatlarını təmin etmək deyil, təbiət materiallarından yaratdıqları alət və vasitələrin köməyi ilə təbiət üzərində hökmranlıq etmək haqqında da düşünürlər. Beləliklə də varlığın yeni yaradıcı forması - mənəvi varlıq meydana çıxır. Quruçay sakinlərinin daş dövrünün mustye mərhələsinin son dövründə instiktiv əmək fəaliyyətindən şüurlu fəaliyyətə keçidinin tamamlanmaq üzrə olduğu aydın görünür. Elə bu səbəbdən yeni əmək alətlərinin düzəldilməsi, zaman-məkan ölçüsünün qavranılması və təbiətin dərk edilməsi prosesi baş verirdi. Bu mənəvi üstünlük getdikcə daha çox özünü biruzə verirdi.

Yaxın Şərqi regionunda Tağlar düşərgəsinin əsas mədəniyyət mərkəzi olması və burada hazırlanmış əmək alətlərinin hələ mustye mədəniyyəti dövründə Yaxın Şərqi ölkələri ərazisində yayılması aydınlaşmışdır [14, 64]. “Tədqiqatlar zamanı müəyyən edilmişdir ki, bütün Zaqafqaziya və Yaxın Şərqi abidələri içərisində Tağlar mustye düşərgəsi yeganə abidədir ki, buradan tapılan əmək alətləri olduqca zəngin tarixə malikdir. Eyni zamanda burada təbəqədən-təbəqəyə yeni-yeni əmək alətlərinin yaranma xüsusiyyətlərini izləmək olur”. Tağlar düşərgəsi mustye mədəniyyəti dövründə Yaxın Şərqi mədəni-mənəvi səviyyəsinə görə ən güclü mədəniyyət mərkəzi olmuşdur [19, 215-216; 20, 68].

Azıx mağarasının tədqiqi zamanı aşkar edilmiş əmək alətləri, osteoloji və digər materiallar burada insan əcdadının uzun müddət yaşadığını göstərsə,

Dağlar mustye düşərgəsində tapılan osteoloji materiallar, əmək alətlərinin yeni-yeni formalarının istehsalı və təkmilləşməsi neandertal tipli adamların tam sosiallaşaraq müasir insana çevrildiyini elmi əsaslarla sübut edir [14, 63; 24, 16; 22, 11-12]. Cəsarətlə demək olar ki, Qarabağ, onun Azıx-Tağlar düşərgələri bəşəriyyətin ilk mədəniyyət ocaqlarından olmaqla, nəinki Azərbaycanın, eyni zamanda Yaxın Şərqi və Qafqazın sosial-mənəvi sistemlərinin yaranmasında güclü təsirə malik olmuşdur.

Üst paleolitdə (e.ə. 35-12 minilliklər) insanların həyatında sosial, mənəvi və şüurlu münasibətlər üstünlük təşkil edirdi. Bunun nəticəsi olaraq, insanlar mağaralardan yeni ərazilərə - özlərinin düzəltdiyi qazmalara, yerüstü daxmalara köçürdülər. Başqa sözlə, indi insanlar əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq təbii sığınacaqlarla kifayətlənməyib, yeni-yeni əraziləri öz tələbatlarına uyğunlaşdırmağa çalışırdılar. Hələ qədim və orta paleolitdə insanlar təbiət hadisələrinə, əşyalara, özlərinin istehsal etdikləri müxtəlif daş və sümük alətlərə adlar vermişdilər. Bu adlar işarələrlə ifadə olunurdu. Təbii ki, bu ünsiyyət vasitəsi insan əcdadının harada yaşamasından asılı olmayaraq, eyni və ya bir-birinə çox yaxın idi. Təkamül nəticəsində üst paleolit insanı artıq təfəkkürə, ağıla, inkişaf etmiş müxtəlif tonlu, tembrli səs orqanına malik idi. Yeni ərazilərdə məskunlaşmaq onun qarşısında duran ən mühüm vəzifə idi. Bu məqsədə çatmaq üçün o, sosial təcrübənin nəticələrindən sürətli və çevik istifadə etməyi bacarmalı idi. Çünki, predmet və hadisələri, ictimai münasibətləri ifadə edən işarəvi sözləri, səsli sözlərlə əvəz etmək, səsli dilin yaradılması zərurətə çevrilmişdi.

Dilçi alimlər ilk insanların təfəkkür və nitqinin inkişafını iki mərhələyə bölürlər: birinci mərhələ arxantrop və paleoantrop mərhələsi, ikinci mərhələ - homosapiens mərhələsidir. Alimlər birinci mərhələdə insanın yalnız hissi-əyani təfəkkürə malik olduğunu, nitqin üzvlənmədiyini qeyd edirlər. Abstrakt təfəkkür, üzvlənən nitq inkişafın ikinci mərhələsinə aiddir. Başqa sözlə, üzvlənən nitqin təşəkkülü e. ə. 40-35 min il ərzində baş vermişdir [23, 15].

“Ən qədim insanların nitqi birhecalı, dəyişməyən və bir-biri ilə bağlanmayan sözlərdən ibarət olmuşdur. Onlar əksərən başqa canlılar kimi kəsik-kəsik qışqırıqlarla danışmışlar. Birgə fəaliyyət tədricən eşidilən səsin mahiyyətini anlamaq imkanı yaratmış və lazımı mənalara bu cür səslərlə mənimsənilmişdir. Lakin digər canlılardan fərqli olaraq insanların ifadə etdiyi səslər tədricən söz şəklində formalaşmışdır. İnsan zərurət nəticəsində o əşyaları adlandırmağa başlamışdır ki, həmin əşyalar artıq onun məişətinə daxil idi. Dil tədricən, lakin dönmədən inkişaf etmişdir“ [23, 15-16].

Beləliklə, məhdud coğrafi ərazidə (Şimali Afrika, Ön Asiya və Cənubi-Şərqi Avropa nəzərdə tutulur - X. X.) təşəkkül tapan dil ibtidai insan qruplarının ilkin adlandırma və fərqi nitq xüsusiyyətləri ilə fərqlənsə də, tədricən ümumiləşmə prosesi keçirmiş və vahid bəşəri dil kimi formalaşmışdır [23, 16]. Paleolit bütünlükdə mərhələlərini intensiv inkişaf etdirən, Yaxın Şərqdə həlledici təsir gücünə malik mədəniyyət ocaqlarından olan (Cənub-Şimal) Azərbaycan ulu dilin yaradıcılarından idi [13; 14; 21; 25, 54-79].

Dil qədər insanlığın, mədəniyyətin inkişafına təsir göstərəcək ikinci bir vasitə yoxdur. Onun yaranması ilə insan özündə heç nə ilə müqayisə olunmayacaq mənəvi-yaradıcı güc - enerji mənbəyi tapdı. Dilin köməyi ilə insan nəinki öz zəkasının, təfəkkürünün enerjisindən istifadə etmək imkanı qazandı, həmçinin bütün yaradıcılıq mənbələrindən, təbiətin enerjisindən şüurlu istifadə etməklə milyon illər ərzində yaradıla biləcək potensialı bir neçə ilə, bəlkə də bir neçə günə və ya saata yaratdı.

Görkəmli dilçi V. A. Zveqintsev yazır ki, insan dilin məzmunlu (yaxud mənalı) aləminə daxil olmuş halda işləyir, hərəkət edir, düşünür, yaradır, yaşayır; dil göstərilən aspektində, mahiyyətə insanın özünün yaşaması üçün qidalandırıcı mühitdir və eyni zamanda insanın şüurlu və şüursuz davranışını əmələ gətirən bütün psixi parametrlərin vacib iştirakçısıdır. Elmi tədqiqatlar sübut etmişdir ki, söz nəinki insanın davranışına, əxlaqına təsir göstərir, eyni zamanda insan orqanizmində gedən fizioloji proseslərə, qanın tərkibinin dəyişməsinə, digər biokimyəvi dəyişikliklərin yaranmasına səbəb olur. [17, 22-23]. Alimlərin qənaətinə görə, dil insanın ətraf mühiti qavramasını, təfəkkür tərzini və ictimai əxlaqını, özünü idarəetmə qaydalarını müəyyənləşdirir. İnsan yalnız dilin müəyyənləşdirdiyi şeyləri qavraya və dərk edə bilər. [Dilin funksiyası haqqında, ətraflı bax: 17, 40-61].

Tədqiqatçılar üst paleolitın sonu və mezolit dövründə Şimali Afrika, Zaqafqaziya və Ön Asiyadan Avrasiyanın müxtəlif ərazilərinə miqrasiyaları buzlaqların əriməsi ilə izah edirlər [26, 32, 43]. Əlbəttə, bu səbəblər inkaredilməzdir. Lakin miqrasiyaların əsas səbəblərindən digəri dilin

yanması ilə insanların nail olduğu yaradıcılıq enerjisi idi. Dilin təşəkkülü və inkişafı insanların yeni əmək alətlərinin ixtirasına, heyvanların əhlilləşdirilməsinə, bitkilərin əkilib-becərilməsinə, yeni ərazilərə miqrasiyasına və məskunlaşmasına imkan verirdi.

Ön Asiyada ulu dilin yaranması, qəbilə və tayfaların mənəvi aləmini sürətlə inkişaf etdirdi. Buradan başlayan miqrasiyalar gələcək milli mədəniyyətlərin əsasını qoydu. Üst paleolit “ərzində ulu dil tam təşəkkül tapmış, mürəkkəbləşmə istiqamətində böyük inkişaf yolu keçmişdir. Sonrakı minilliklərdə o, miqrasiyaların çoxalması ilə parçalanmağa başlamış, tədricən ilkin forma-quruluş etibarlı ilə bir-birindən fərqlənən və gələcək dil ailələrinin başında duran protodilləri doğurmuşdur. Nəticədə, Yer üzərində yaranmış ulu dildə təqribən e. ə. XII minillikdə böyük bir mərhələ başa çatmış, ulu dilin parçalanması, müxtəlif dialektlərin, müasir dil ailələrinin başında duran protodillərin yaranması prosesi sona yetmişdir. (Sonradan müxtəlif dillərin bir-birindən təcrid olunmalarını inkar etmirik). Müxtəlif dil ailələrinin yaranması isə bundan sonrakı inkişaf prosesinin nəticəsidir“ [23, 16].

Ön Asiyadan baş verən miqrasiyalar nəticəsində yaranan etnik mədəniyyətlər ulu dildən ayrılıb yaranan yeni dillərin adı ilə adlandırıldı. Yeni, “tipoloji cəhətdən fərqlənən protodillər ulu dilin daxilində güclü dialektləri ilə fərqlənmiş və hazırda Yer üzərində yaşayan dil ailələrinə aid ilk özək dillər, yəni prahindavropa, protosami, prototürk (pratürk) və s. yaranmışdır“ [23, 16-17].

Beləliklə, üst paleolit sonu - mezolit dövründə mədəni yüksəliş, qayıq-su nəqliyyat vasitələrinin

yanması, miqrasiya və yeni ərazilərdə məskunlaşma ulu dilin yarandığı regionda gələcək dilləri və etnik birlikləri hazırlayacaq dialektlər, mənəvi sistemlərin rüşeymləri - etnos üçün yaradıcılıq, qəhrəmanlıq ruhu, tənzimləyici mənəvi dəyərlərin, sistemlərin əsasları yaranmışdır. Prototürk dil regionunda bozqurd totemi və onunla bağlı inam və etiqadlar, yaradıcı, tənzimləyici mənəvi sistem artıq mövcud idi. Sivilizasiya ocağında bozqurdla insan əcdadının təmasları haqqında ən qədim məlumat Azıx abidəsinə aiddir. Qarabağın bozqurdla bağlı çoxsaylı toponim və folklor materialları da burada totemizmin mövcudluğunu deməyə əsas verir [5; 14; 23; 29, 9-23; 30, 26-39; 31; 32; 33]. Beləliklə, üst paleolit sonu - mezolit dövründə antropogenez zonasında mədəni-mənəvi yüksəliş cəmiyyətin bütün sahələrində inkişaf, yenilik doğurdu. Uzaqvuran ox və kaman, su nəqliyyat vasitəsi, - qayıq ixtira olundu. Ev heyvanlarının əhliləşdi-rilməsinə və əkinçiliyə başlandı. Bu mədəni-mənəvi yüksəliş qəbilə və tayfaların yeni ərazilərə miqrasiyasına və məskunlaşmasına imkan verdi. Qəbilə və tayfaların daimi yaşayış yerlərində və yeni məskunlaşdıqları ərazilərdə yaratdıqları yeni məhəlli xüsusiyyətlər, mədəniyyətlər gələcək etnik mədəniyyətlərin əsasını, tarixi etnoqrafik əyalətləri formalaşdırdı [27, 222; 28, 200-211]. Üst paleolit sonu, meziolit dövründə iki çayarası, Azərbaycan və Xəzərətrafı əyalətlər vahid etnik mədəniyyət kimi formalaşır, onun daxilində Azərbaycanın (cənublu-şimalı) mədəni özünəməxsusluğu aydın izlənilir. Azərbaycan daxilində ən güclü etnomədəni inkişaf Qarabağda

müşahidə olunur [21, 14-19; 34, 57-58; 35, 13-14; 26, 51-58; 15, 13-18; 14, 79-85].

Arxeologiya elmində dövrələşmə kəşf olunan əsas əmək alətlərinin adına uyğun olaraq aparılır. Əslində bu, insan cəmiyyətinin mədəni-intellektual inkişafının mərhələlərinin göstəricisidir. İnsan zəkasının məhsulu kimi maddiləşən yeni kəşflər zəminində təkmil əmək alətləri yaranır, məhsuldarlıq yüksəlir, istehsalın yeni-yeni sahələri formalaşır. Müvafiq olaraq cəmiyyətin sosial-mənəvi həyatı da yeni inkişafa doğru istiqamətlənir.

Üst paleolit və mezolit dövrü birlikdə əvvəlki inkişaf dövrü ilə müqayisədə çox qısa olmuşdur. Lakin bu qısa inkişaf dövrü yaradıcılıq etibarını ilə sosial-mənəvi həyatda və bütün istehsal sahələrində inqilabi inkişafa səbəb olmuş və tarixə neolit inqilabı adı ilə daxil olmuşdur. İnsan öz zəkası ilə təbiətin bir çox sirlərini açaraq gildən onun mənəvi aləmini əbədiləşdirən maddi nümunələr, məişət əşyaları, daş alətlər, toxuculuq məmulatları, əmək alətləri yaratdı. Əkinçiliyi mənimsəyib heyvanların əhliləşdirilməsinə nail oldu və daimi yaşayış məskənləri saldı.

Ön Asiyada başlanmış neolit inqilabının erkən vətənlərindən biri də Azərbaycan idi. Azərbaycan neolit mədəniyyəti Ön Asiya, Xəzərsahili ərazilərin neolit mədəniyyəti ilə ümumi cəhətlərə baxmayaraq, özünəməxsusluğa və yüksək mədəni təsir gücünə malik idi. Həmin təsir Yunanıstana, Makedoniya və Balkanlara çatırdı [21, 71-78; 107-108; 121-124; 25, 85-91; 15, 16-18].

Dünyanın bir çox ərazilərindən fərqli olaraq, Azərbaycanda onun etnomədəni əyalətlərindən biri Qarabağda qədim daş dövründən başlanan

etnomədəni inkişaf fasiləsiz davam etmiş və bu prosesi dəyişə biləcək hər hansı təsirə məruz qalmamasıdır [14, 25, 38, 60; 35]. Etnos mənəvi inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq özünü, onu əhatə edən təbii və sosial qanunları dərk edib, ondan bəhrələnmək imkanına malik olur.

Azərbaycan qəbilə və tayfalarının inkişaf səviyyəsi misi kəşf etməyə imkan verdi. Tarixin bu mərhələsi eniolit (mis-daş) dövrü adlanır. İqtisadi-sosial, mədəni-mənəvi inkişaf daha da sürətləndi. Mislə bərabər, daş, sümük, ağac əmək alətləri də təkmilləşdi və yeniləri yaradıldı. Dulus çarxı kəşf edildi. Möhkəm quruluşlu yaşayış evləri tikildi. Əkinçilik sürətlə inkişaf etdi və heyvanlardan qoşqu vasitəsi kimi istifadəyə başlandı. İlk suvarma sistemləri yaradıldı. Eniolit dövründə Zaqafqaziyada aşkar edilən 150 əkinçilik ocağından üçdə ikisi Azərbaycanda, o cümlədən, Mil-Qarabağda mövcud olmuşdur. “Qarabağ Zaqafqaziyanın ən qədim əkinçilik mədəniyyəti mərkəzlərindən hesab olunur”. [36, 15; 37, 4, 39-57]. Avrasiyada ilkin olaraq, Azərbaycanda at və dəvənin əhlilləşdirilməsi etnoslararası mübarizədə buranın əhalisinə əlavə üstünlüklər verdi [37, 174; 38, 4; 39]. Eniolit dövründə mənəvi, sosial-iqtisadi inkişaf Azərbaycanda əhali artımı, sosial təbəqələşmə, ana xaqanlığının ata xaqanlıqla əvəz olunması, dini-ideoloji yekdilləşmə ilə müşayiət olunurdu. Etnomədəni inkişaf İkiçayarası etnosu ilə əlaqədə tam yerli mədəniyyət zəminində gedirdi [37; 35, 14-16].

Eniolit dövründə “saxsı məmulatı Kür-Araz mədəniyyətini müəyyənləşdirən əsas əlamət rolunu oynayır”. Ümumi dəfn adətinə “möhkəm etnik

birliyin təzahürü kimi baxılırdı“ [25, 104-117]. Eniolit mədəniyyətinin nəticəsi kimi meydana çıxan e. ə. IV minilliyin sonu III minillik Azərbaycan mədəniyyəti elmdə Kür-Araz mədəniyyəti adlandırılır. Mədəniyyətin əsas ocağı Kür-Araz çayları arasına, Kiçik Qafqaz, mərkəzi Qarabağ olmaqla Azərbaycan (cənublu-şimalı), bütün Zaqafqaziya, Şimali-Şərqi Qafqazı, Şərqi Anadolunu əhatə edirdi. Göstərilən ərazilər “vahid maddi-mədəni əsas malik qəbilələr tərəfindən məskunlaşdırılmışdı“. Tarixşünaslıq bu barədə yekdildir [25, 104; 26, 100-101; 35, 16-24; 36; 40; 41, 33-37]. Dünya dilçiliyində yekdil qəbul edilmiş elmi mövqeyə görə “dil insanın ətraf mühiti qavramasını, təfəkkür tərzini və ictimai əxlaqını, özünü idarəetmə qaydalarını müəyyənləşdirir, insan yalnız onun dilinin müəyyənləşdirdiyi şeyləri qavraya və dərk edə bilər“ [17, 22].

Kür-Araz mədəniyyəti dövrü Azərbaycanın qəbilə və tayfalarının vahid maddi və mənəvi mədəniyyətə malik olması və dilçilik qanunları bu dövrdə Azərbaycan türkcəsinin bütün tayfalar üçün ümumi ünsiyyət vasitəsi olduğunu deməyə əsas verir. İlk tunc dövründə Azərbaycanda mədəni yüksəlişin əsas səbəblərindən biri bütün qəbilə və tayfaların bir-birini anlamasına imkan verən, onları ümumi ideyalar ətrafında birləşdirən, etnik-sosial yaddaşı daimi hərəkətə gətirən ümumünsiyyət vasitəsi olan dilin mövcudluğu idi. Mədəniyyətdə dil qədər etnos üçün birləşdirici, hərəkətverici, dəyərləndirici sahə yoxdur. Hər bir etnosun dili onun bütün mənəvi sisteminin açarı, hərəkətverici orqanıdır. Odur ki, dilin yaranması ilə Azərbaycan etnosu Kür-Araz mədəniyyəti kimi inqilabi yüksəlişə nail oldu. Bu hadisəni Y. Yusifov belə xarakterizə edir: «Kür-Araz

mədəniyyəti dövrü Azərbaycan tayfalarının hər biri digəriylə fonetik cəhətdən çox da fərdiləşmiş ümumtürk dilində danışmışlar. Lakin bu dövrdə qərb və şərq türk dillərini səciyyələndirən bir sıra fonetik əvəzləmələr artıq yaranmışdı. Fərz etmək olar ki, prototürklər bu zaman nəinki qədim Azərbaycanın, eləcə də Anadolu yarımadasının və Orta Asiyanın sakinləri olmuş və tədricən şimala doğru hərəkət etmişlər“ [41,78].

Qədim aşeldən başlayaraq Kür-Araz mədəniyyətinin təşəkkül mərkəzi Azıx, Tağlar abidələrinin də yerləşdiyi, bütün arxeoloji mədəniyyətlərin genetik varisliklə fasiləsiz inkişaf etdiyi, Qafqazın ən sıx əhaliyə malik rayonlarından biri Quruçay-Köndələnçay vadisi - Qarabağ idi [36; 40; 22, 8-39; 26, 98-105]. Qarabağın sərhədləri cənub-şərqdən Kür-Araz çayları qovşağı, cənubdan Araz çayı, qərbdən ümumilikdə Qarabağ dağları adlanan - Köşbək, Salvartı və Ərikli dağları ilə Göycə gölünə qədər uzanmış, şimaldan Goran-Kür çayı ilə sərhədlənmişdir. Başqa sözlə, Qarabağ Kür-Araz çayları arasındakı ərazidə yerləşmişdi. Onun sərhədləri poetik cəhətdən belə ifadə olunmuşdur:

Sınıq körpü sərhəddi - mülki-İran,
Günbatanı Basarkeçər, İrəvan,
Qibləsidir Araz çayı, Naxçıvan,
Gündoğanı Arazla-Kürqovuşan,
Cavanşirlər dastanıdır Qarabağ!

[100, 35-36; 124, 107-108; 102, 1-3; 84; 85;167, 38].

İnqilabi inkişaf doğuran Kür-Araz mədəniyyəti Azərbaycanda ilk ictimai əmək bölgüsü doğurdu.

Maldarlıq əkinçilikdən ayrılıb xüsusi təsərrüfat sahəsinə çevrildi. Maldarlar yüksək subalp və alp zonalarına yayılmaqla bütün əraziləri məskunlaşdırdılar. Kiçik Qafqazda, o cümlədən, mis mədənləri mövcud olan ərazilərdə məskunlaşan maldar tayfalar metallurgiyanı sürətlə inkişaf etdirdilər. Bu ocaqlar sənətkarlıq və silah istehsalı mərkəzlərinə çevrildi. Maldar tayfalarla əkinçi əhali arasında iqtisadi, mübadilə münasibətləri sosial bərabərsizliyi daha da sürətləndirdi. Sosial təbəqələşmə qalın daş divarlarla hasarlanmış yaşayış məntəqələrinin yaranmasına gətirib çıxardı. Varlı tayfa başçılarının dəfni üçün xüsusi qəbirlər quruldu ki, türk tayfalarının məskun olduğu rayonlarda bu tip qəbirlər kurqan adlandırıldı. Kurqanlar türk qəbilə və tayfalarının ilkin vətəni haqqında məlumat verən tarixi abidələrdir. Bundan əlavə, kurqan qəbirlər tayfa başçılarının hərbi başçılara çevrildiyini də göstərir.

Kür-Araz mədəniyyəti dövründə bütün Azərbaycanı əhatə edən sosial təbəqələşmə və mədəni yüksəliş ilk tunc dövründə ibtidai dövlət qurumlarının yaranması ilə nəticələnmədi. İkiçayarası Şumer dövləti ilə həmsərhəd cənub əyalətləri bu ölkə ilə iqtisadi-ticari və siyasi münasibətlərə cəlb olunduğundan, Aratta, Lullbu, Kuitum kimi ilkin dövlət qurumları yarandı. Şimali Azərbaycanda sosial-mədəni inkişaf cənubla müqayisədə ləng getsə də, onunla sıx iqtisadi-mədəni təmasda idi.

Orta tunc dövründə baş verən ikinci ictimai əmək bölgüsü - sənətkarlığın əkinçilikdən ayrılması Şimali Azərbaycanda, o cümlədən onun mədəni mərkəzi olan Qarabağda sosial təbəqələşməni sürətləndirdi.

İkiçayarasının şəhər dövlətləri formasında, müdafiə divarları ilə əhatə olunmuş, sosial təbəqələşməni, peşə məşğuliyyətini əks etdirən məhəllələrdən təşkil olunmuş şəhərlər, iri yaşayış məskənləri yarandı. Bu yaşayış məskənləri, atları ilə birlikdə hərbi başçıların dəfn olunduğu kurqanların mövcudluğu burada ilkin dövlət qurumu, hərbi demokratiya, icra orqanının mövcudluğunu göstərir. Belə kurqanlar Qarabağda daha çoxdur [40].

Son tunc - ilk dəmir dövrü Şimali Azərbaycanda etnomədəni, etnososial-siyasi proseslər daha da sürətlənir. Bu özünü Şimali Azərbaycanda mədəni əyalətlərin formalaşmasında göstərir. Arxeoloji tədqiqatlar son tunc - ilk dəmir dövrü Qarabağın Şimali Azərbaycanda etnomədəni mərkəz kimi aparıcı mövqeyə malik olduğunu, ibtidai-icma quruluşundan dövlət qurumuna keçidinin, tayfaların etnomədəni konsolidasiyasının daha güclü olduğunu göstərir. Etnik və sosial-siyasi diferensiallaşma nəticəsində tikilməsinə ilk tunc dövründə başlanan sklop qalaların sayı son tunc - ilk dəmir dövründə sürətlə artır. Onlar ən çox Kiçik Qafqaz və Qarabağ zonasında tikilən, yekdil etnik mədəniyyət abidələridir [42].

E. ə. II minilliyin sonu və I minilliyin ilk əsrlərini əhatə edən dövrdə bütün Azərbaycan ərazisində olduğu kimi, Quruçay və Köndələnçay vadisində də ibtidai-icma quruluşu başa çatmışdı. Mövcud şəraitdə ayrı-ayrı tayfa icmaları içərisində mülki təbəqələşmə daha sürətlə getmiş, əllərində böyük sərvətlər olan tayfa başçıları, əyanlar meydana çıxmışdı. "Maraqlıdır ki, bu mühüm ictimai proses Azərbaycanın heç bir yerində Quruçay və Köndələnçay vadisində olduğu

qədər aydın izlənilməmişdir“ [36, 49; 40; 41, 44-55; 35, 16-25; 28].

Göründüyü kimi, təbii etnomədəni təkamül prosesində e. ə. I minilliyin ortalarında Şimali Azərbaycanda Alban dövləti yaranır. Arxeoloji materialların, mənbələrin folklor məlumatlarının Şimali Azərbaycanda ən güclü etnomədəni əyalət Alban dövlətinin etnomədəni yadrosu, bölgənin siyasi liderləri, hakimiyyətin ilk qurucuları, mərkəzləşmiş Alban dövlətinin yaradıcıları olur. Alban tarixçisi M. Kalankatyuklu yazır ki, Alban çarı “öz hakimiyyətini Şimal tayfaları üzərində bərqərar edəndə, yanına şimal düzənliklərində və Qafqaz dağları ətəklərində, dağlarda, cənubdakı dərələrdə, çöllərdə və düzənlik başlanan yerlərdə yaşayan vəhşi qəbilə başçılarını çağırıb, onlara qarətlərdən, qətlərdən əl çəkib, çarın vergilərinin itaətlə ödənilməsini əmr edir. Çarın əmri ilə qəbilələr üzərinə hakim və canişinlər təyin edilir. Yafəs nəslindən, Sisakan (Sünik) soyundan olan Aran onların hakimi olur.

Aran Araz çayından başlayaraq Hunan qalasına qədər uzanan Alban ölkəsinin düzənliklərini və dağlarını miras olaraq almışdı. Onlar öz ölkələrinə Ağvan (Alban) adını ona görə vermişdilər ki, Aranın özünü, yumşaq xasiyyətinə görə “ağu” (“Mehriban”) deyə çağırırdılar. Deyilənə görə, Aranın nəslindən olan məşhur və cəsur ərlərin çoxunu çar Volgez özü hakim təyin etmişdi. Yti, Girdman, Tsovd və Qarqar knyazlıqlarında yaşayan xalqlar da Aranın nəslindəndir“ [43, 17, 19]. İqtibasdan göründüyü kimi, Şimali Azərbaycanda alban özünüadlandırması Qarabağdan başlanmış, mənbə onu qədim türkcədə “mehriban” anlamında işləndiyini göstərir. Aranın

hakim təyin edilməsi ilə ölkə də Aran adlanır. Görünür, bu birdən-birə baş verməmiş, proseslər nəticəsində yaranmışdır.

Qədim və Orta əsr mənbələri “Aran” və “Alban” sözlərini çox vaxt sinonim kimi işlədirlər. Alban etnonimi və Aran antroponimini əhatə edən etnik mənəvi sistemi ifadə edən mədəniyyətin ilkin ocağı Qarabağdır [43, 17; 45, 182; 46, 12-22]. Alban tayfası güclü etnik-mədəni dəyərlər sisteminin yaradıcısı kimi, təkcə Azərbaycan türklərinin deyil, Türkmən, Qazax, Qırğız və s. türk xalqlarının etnogenezində də etnomədəni, yaradıcı komponent kimi iştirak etmişdir [45, 52].

Musa Kalankatyukdu alban xalqının qədim yazıya malik xalqlardan biri olduğu haqda məlumat verərək yazırdı: “Yazıya malik olan xalqlar bunlardır: yəhudilər, romalılar... ispanlar, yunanlar, midiyalılar, ermənilər və albanlar” [43, 16]. E. ə. I əsr antik müəlliflərin əsərlərində Alban çarı Oroysun Roma sərkərdələri ilə məktublaşmasından məlumat verilir [41, 157]. Alban və gürcü əlifbasının erməni Mesrop Maştos tərəfindən IV əsrdə yaradılması “Albaniya tarixi”ni erməni dilinə tərcümə edənlərin və digər erməni ideoloqlarının uydurmalarından başqa bir şey deyildir” [43, 212]. Strabon yazır: “Alban kişiləri ucaboylu və məğrur görünüşləri ilə seçilirlər, sadə qəlbidirlər, xırdaçı deyillər” [48, 20].

Arxeoloji, etnoqrafik və tarixi tədqiqatlarda Qarabağ Albaniyanın etnomədəni mərkəzi, Qəbələ şəhəri isə bu ölkənin ilk paytaxt kimi məlum olur. Mənbə və tədqiqatlar Albaniyada əyalətlərin vahid dövlət kimi birləşməsini, ilk siyasi mərkəzlərin yaranma prosesini izləməyə imkan vermir. Parfiya çarı Vologezin Qarabağın güclü feodal sülalələrindən

birinin nümayəndəsi olan Aranı bu ölkəyə hakim təyin etməsi ilə o, bütün ölkənin hakiminə çevrilir və ölkə onun adı ilə həm də Aran adlanır [45, 182; 46, 12-16; 41, 176-177; 43, 17-19; 55, 33]. Göründüyü kimi, paytaxt Qəbələ olsa da, Qarabağın bütün Albaniya üzərində mədəni-siyasi təsiri aydın görünür. Qəbələnin geopolitik-siyasi səbəblərdən paytaxt kimi seçilməsi isə heç bir şübhə doğurmur.

V əsrin ortalarında Qarabağın mədəni-mərkəzi olan Bərdə şəhəri Albaniyanın paytaxtına çevrilir. Paytaxtın Bərdə şəhərinə köçürülməsi ilə Sasani müstəmləkəçiliyinə qarşı mübarizəyə və xalqın ideoloji-mənəvi yekdilliyinə nail olmaq istiqamətində tədbirlər həyata keçirildi. Alban çarı III Vaçaqan (433-510) əhalini ibtidai, mifik təfəkkürdən, yadelli ideoloji təsirlərdən qurtarmaq, təhsil, idarəçilik, vergi və s. münasibətləri tənzimləmək üçün qanunlar qəbul etdi. Aquen kilsə məclisində qəbul edilən bu qanun "Alban kilsə qanunları", "III Vaçaqan qanunları" adı ilə tarixə daxil oldu və dərhal həyata keçirilməyə başlandı [49, 60-64]. Alban tarixçisi M. Kalankatyuklu qanunların həyata keçirilməsini belə təsvir edir: "Çar Vaçaqan əmr etdi ki, cadugər, sehrbaz, büt-pərəst kahinlər, barmaq-kəsənlər və ağı verənlərin uşaqlarını yığıb məktəblərə versinlər və orada ilahi imana və xaç-pərəst həyat tərzinə öyrədib, onları müqəddəs Üç Uqnuma etiqad etdirib, dinsizləri Allaha sitayiş yoluna yönəltsinlər". Həmin gənclərin bir çoxunu öz şəxsi Rustak adlı kəndinə toplayıb, onların yeməklərinə pul ayırdı və müəllimlər təyin edib əmr etdi ki, uşaqlara dərs desinlər, onlardan xristian dininin bələdçiləri hazırlansınlar.

Hər dəfə çar müqəddəslər xatirəsinə ibadət üçün öz kəndinə gələndə məktəbə baş çəkib cadugər və bütpərəst kahinlərin uşaqlarını ətrafına yığırdı. Uşaqlar isə əllərində kitab və qrifel taxtaları ilə çarı dövrəyə alırdılar. Çar onlara əmr edirdi ki, hamı birdən və ucadan oxusun. Özü isə bu zaman qulaq asıb sevinir və xəzinə tapmış insandan daha çox fəxr edirdi [43, 53]. III Vaçaqanın dövründən Albaniyada məktəblər yalnız paytaxt və şəhərləri deyil, kəndləri də əhatə edirdi. Elm, təhsil qanun əsasında idarəçilik ən vacib milli vəzifə kimi dəyərləndirildi [43; 46, 74-77; 50, 100-115]. “Albaniya tarixi”nin ikinci kitabındakı “böyük knyaz Cavanşir dağ mahalına gedib ilin bayram günlərini şadlıqlarda və mahir xalq mahnıları ustalarının arasında keçirmək istəyirdi” [43, 145] sözləri Şuşanın XIX-XX əsr musiqi həyatını xatırladır. Bu, Qarabağda musiqinin hələ qədimdən kütləviliyini göstərən ən qiymətli faktır.

Dünyəvi dinlər yaranan zaman, xüsusən feodalizm mərhələsində ibtidai inam və etiqadların, digər mənəvi dəyərləri vahid məcraya salınması ümumi etnik təfəkkür sistemi yaratmaqda müstəsna rol oynayır. Eramızın ilk illərində xristian dininin yayılması zamanı ayrı-ayrı ölkələrin siyasi xadimləri bu prosesi aydın görür, dərk edir və işğalçılıq siyasətlərini xristian ekspanizmi ilə pərdələyirdilər. Xalqların ilkin təşəkkülü mərhələsində təkallahlı xristianlığa qarşı mübarizə aparmağın mümkünsüzlüyü ayrı-ayrı ölkələri onun təriqətlərini yaratmaq və ya yaranmış təriqətlərdən istifadə etmək məcburiyyəti qarşısında qoyurdu. Bu zaman Albaniyada da siyasi ekspanizmin təsiri altında xristian dininin müxtəlif cərəyanları mübarizə

aparırdı. Burada monofizit təriqətinə malik Alban katalikosluğu vardı. Lakin alban kilsəsi doqmatik baxımdan heç də həmişə monofizit cərəyanına sadıq olmamışdır. Din və ölkə daxilində parçalanma gedir, müxtəlif dini partiyalar yaranırdı [51, 225].

VII əsrin 20-ci illərində Ərəbistan yarımadasında meydana çıxan İslam dini ideologiyasının möcüzəvi yaradıcılıq qüvvəsi ərəb qəbilə və tayfalarını xalq kimi birləşdirdi. Ərəblər İslam dinini yaymaq pərdəsi altında hərbi yürüzlərə başladılar. 636-cı ildə Bizans, 642-ci ildə Sasanı imperiyası qoşunları üzərində hərbi qələbələrlə Ön və Mərkəzi Asiyada ideoloji, hərbi-siyasi hakimiyyəti ələ keçirdilər. Albaniya da Ərəb xilafətinin ideoloji siyasi hakimiyyətinə keçdi. İslam dini Ərəb qoşunlarının qələbə çaldığı ərazilərdə yayılsa da təkallahlı kitab əhlinə zorən qəbul etdirilməsinə icazə verilmirdi. Bunun yalnız büt-pərəstlərə qəbulu məcburi idi.

“Albaniya tarixi”ndən göründüyü kimi, ölkədə xristian dini əhalinin cüzi azlığını əhatə edirdi. Böyük çoxluq büt-pərəst, bir hissə də atəş-pərəst idi. Atəş-pərəst və büt-pərəstlərə İslam dininin zorakı qəbul etdirilməsi və İslam mənsublarına üstün hüquqların verilməsi burada qısa vaxtda İslam dini ideologiyasının hakim mövqeyini təmin etdi. Albanlar İslam dini ideologiyası zəminində vahid xalq kimi təşəkkül tapdı. İslam məscidləri ilə yanaşı, kilsələr də fəaliyyətlərini davam etdirdilər. Dünyəvi dinlərə görə onların kitablarında göstərilən bütün fikirlər təhlilsiz, şübhə edilmədən qəbul olunmalı idi. Əks təqdirdə hər şeyi görən, bilən, yaradan Allah tərəfindən cəzalandırıla bilərdi. Bu fikir dini idarələr, ideoloqlar tərəfindən ardıcıl və sistemli şəkildə təbliğ olunurdu. Odur ki, elmi şüurun çox

zəif olduğu bir şəraitdə dini şüur milli ideologiya səviyyəsində yüksəlirdi.

Məkkənin dini mərkəz olaraq meydana çıxmasından sonra Qüds iudaizmin, xristianlığın və müsəlmanların bir müqəddəs ocağı kimi yaddaşlara daxil oldu. Roma və Bizans isə xristianlığın ideoloji mərkəzlərinə çevrildi. Xilafət təkallahlılığı təqib etməsə də, Bizansla hər hansı əlaqəni təqib edirdi. Xilafətə casus kimi xidmət etmiş və onun rəğbətini qazanmış, yunanları əzəli düşmən elan etməklə bu etimadı möhkəmləndirmiş ermənilər alban kilsəsini özlərinə tabe etmək üçün bundan istifadə etdilər. Erməni katalikosu İlya xəlifə Əbdül Məlikə (685-705) böhtan xarakterli məktub yazıb bildirdi: “Alban katalikosu yunan imperatoru ilə sazişə girib, öz ibadətlərində onun adını çəkir və ölkəni məcbur edir ki, hamı dini etiqadda ona qoşulsun və onun himayəsini qəbul etsin” [52, 94; 43, 175-186]. Xəlifə Əbdül Məlik silah gücünə alban katalikosluğunu 705-ci ildə erməni kilsəsinə tabe etdirdi. Erməni kilsəsi tərəfindən alban dini ədəbiyyatı məhv edildi. Albaniya kilsələri qriqorianlaşdırılmağa başlandı [43, 175-192; 52, 93-98; 53, 22-24].

Lakin elə həmin ildə Xilafətin Qarabağın Artsax, Sisakan (Sünik), Uti, Sakasena, Paytarakan və Girdiman da daxil olmaqla Albaniyanın bütün Kiçik Qafqaz ərazilərinin Arran adlanan inzibati bölgüdə birləşdirməsi [63, 100-101] Qarabağın vahid inzibati sistem kimi formalaşmasının əsasını qoydu, Azərbaycanda tarixi etnomədəni yadro funksiyasını qoruyub saxladı.

İslam dininin kütləvi qəbulu ilə Azərbaycan əhalisinin (xristian dinində qalan az hissəsi istisna olmaqla) etnomədəni, mənəvi dəyərləri İslam dini

ideologiyası zəminində vahid sistem xarakteri aldı və türk özünüadlandırmasına keçdi [55, 66]. Qarabağın bütün əhalisi ilə eyni mənşəyə, dilə, adət-ənənəyə, mənəvi dəyərlərə malik xristianlıqda qalan dağlıq zona əhalisi İslam ideoloji birliyinə daxil olmadığından burada etnosun ideoloji birliyi tamamlanmadı. Xristianlıq zəminində əhalinin digər etnosa konsolidasiyası üçün ideoloji əsas yarandı. Lakin Qarabağda xristian albanların, erməni və digər xristian etnoslarla birbaşa etnomədəni əlaqəsi yox idi. Bölgədə onun özünün də daxil olduğu türk mədəniyyəti, siyasi hakimiyyəti, İslam ideologiyası hakim mövqedə idi. Qarabağda xristian albanların digər etnoslarla, o cümlədən, ermənilərlə etnokonsolidasiyasına şərait mövcud deyildi. Bu dövrdə Kiçik Asiyada yaşayan ermənilərin passionarlığı artıq tükənmişdi və onlar yalnız fiziki varlığını qorumaq məcburiyyətində qalmışdılar. Erməni kilsəsi xilafətin casusu vəzifəsini icra etməyə məcbur edilmişdi [56, 109-114]. Artıq bu dövrdə Xilafətdə hərbi-siyasi hakimiyyət türklərin əlinə keçmişdi. Ən yüksək passionarlıq göstərən xalq türklər, o cümlədən, Azərbaycan türkləri idi [52; 56; 57, 210-231; 58, 113-117]. İslam mədəniyyətinin inkişafı prosesində Qarabağ Orta və Yaxın Şərqi etnomədəni siyasi-ideoloji mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. Qarabağın mədəniyyət mərkəzi, "Arranın anası" Bərdə şəhəri Albaniyanın paytaxtına, "Xilafətin şimal vilayətlərinin mərkəzinə," "dünya bazarına" çevrilmişdi" [59, 263; 55, 37; 60, 89-104].

İslam dininin qəbul olunması ərəfəsində Albaniya və onun paytaxtı Bərdə şəhərində elm və mədəniyyətin inkişafı üçün ilkin əsaslar, məktəb, təhsil sistemi, ziyalı sosial təbəqəsi, sabitləşmiş

qramatik quruluşa malik alban türkcəsi var idi. Bu dilin imkanları alban ziyalıların dünyəvi mədəniyyətinə bələdliyi aramı və yəhudi dillərindəki “Tövrat”, yunan dilindən Homerin “İliada” və Vergilinin “Eneida” əsərlərinin alban türkcəsinə tərcümə olunub xalq arasında yayılmasına imkan vermişdi [50, 100-143; 46, 24-99]. Elə bunun nəticəsi idi ki, Albaniya və onun paytaxtı Bərdədə İslamın qəbulu, müxtəlif inam və etiqadlı əhalinin vahid İslam ideologiyası zəminində birləşməsi ölkədə mədəni yüksəlişə inqilabi təsir göstərirdi. Bərdə şəhəri isə İslam dünyasının mədəni mərkəzlərindən birinə çevrilmişdi. “Bərdə” təxəllüsü ilə tanınan filosof, alim, həkim, şair, memar və başqa ziyalılar müsəlman dünyasının qabaqcıl mədəniyyət mərkəzləri və təhsil ocaqlarında müəllimlik etmiş, İslam fəlsəfəsi və elminin müxtəlif sahələrində çalışmışlar. İslam fəlsəfəsi cərəyanlarında təmsil olunanlar “bütün müsəlman Şərqi ölkələrində sayılmışlar” [49, 263]. IX əsr Bərdə mütəfəkkiri Əhməd əl-Bərdicini dövrünün görkəmli alimləri “hədis dayaqlarından biri”, “inanılmış”, “nüfuz sahibi” hesab etmişlər. Digər qrup alimlər isə onu “fəzilətli”, “zəkali” və “hafiz” (Quranı əzbər bilən) adlandırırdı. İbn əl-İmdad əl-Hənbəli yazır ki, Əhməd əl-Bərdici “axırıncı nüfuz sahiblərindən və dünyəvi alimlərinin məşhurlarından idi”. Başqa mənbələrdə isə o, “təkbəddilməz nüfuz sahibi”, “müsəlman hüququnu dərinlən bilən” alim kimi qiymətləndirilirdi [49, 263; 59, 284-296; 60, 106-112; 62].

Azərbaycanda IX əsrdən başlayan mədəni yüksəliş, təhsil ocaqları - məktəb, mədrəsə, digər elm ocaqları, Şərqi və dünyəvi qabaqcıl ölkələri ilə yaradılan iqtisadi, elmi və mədəni əlaqələr onu XI-

XII əsr “İslam intibahının mərkəzlərindən birinə çevirmişdi. Bu intibah ocaqlarından biri də Qarabağın yeni paytaxtı Gəncə, zirvəsi Nizami Gəncəvi idi” [64].

Xilafətin Qarabağın əyalətlərini vahid Arran inzibati bölgüsünə daxil etməsi onun vahid mədəni əyalətə çevrilməsinə müsbət təsir göstərdi. Artıq XIII əsr müəllifi F. Rəşidəddin onu “Arran Qarabağı” adlandırır [63, 99-100]. Görünür, müəllif Qarsda, Şimali Qafqazda, Türkmənistanda, Özbəkistanda, Əfqanıstanda və s. yerlərdə olan Qarabağlar məlum olduğundan, onları qarışıq salmamaq, Arranın tərkibində olan Qarabağı fərqləndirmək üçün onu “Arran Qarabağı” adlandırmışdır [63, 99]. Orta əsr mənbələri Qarabağı “Arranın qəlbə”, XIV əsr Azərbaycan tarixçisi Əbu Bəkr əl-Əhəri isə “Arranın paytaxtı” - yəni mərkəzi kimi təqdim edir. Bəzi müəlliflər də onu Arranla eyniləşdirirlər. Lakin, araşdırmalar göstərir ki, Arran daha geniş ərazini əhatə edir [63, 99]. Qarabağın Arranla eyniləşdirilməsi Qarabağın üstün mədəni təsiri ilə bütün Arranın vahid mədəni əyalət kimi formalaşmasının nəticəsidir.

XVII əsr türk səyyahı E. Çələbinin Qarabağ haqqında məlumatları Qarabağın Azərbaycan mədəniyyəti daxilində tutduğu mövqeyi aydın, dəqiq qiymətləndirməyə imkan verir. O, yazır: “Azərbaycanda üç Qarabağ vardır ki, onların hər biri behişt gülüstanını, bağını xatırladır” [66, 15]. Biri Naxçıvanın Qarabağlar şəhəri, digəri “Azərbaycanın kiçik şəhərlərindən olan Qarabağ şəhəridir, Təbriz əyalətində ayrıca sultanlıqdır” [66, 14-15]. E. Çələbi Şimali Azərbaycandakı üçüncü Qarabağı “kiçik Azərbaycan” adlandırmışdır [65, 46]. Onun qeydlərindən aydın olur ki, Qarabağ fiziki-coğrafi

vəziyyəti, əhalisinin adət-ənənəsi, inam və etiqadı, bütövlükdə mədəni dəyərləri ilə “kiçik Azərbaycan”dır.

Artıq ümumazərbaycan dəyərlərindən yaranmış mədəniyyət nümunələri içərisində özəlliyi ilə Qarabağa məxsusluğunu bildirən və Qarabağın ünvanı ilə adlandırılan mədəniyyət nümunələri var idi. Qarabağ musiqisi, Qarabağ xalçası, Qarabağ atı və s. Qarabağdan çıxan mütəfəkkirlər içərisində «Qarabaği» familiyasını götürənlər də olurdu. XVII əsrin görkəmli filosofu Məhəmməd Qarabaği fəlsəfi traktatları ilə bütün Şərqdə məşhur idi [67, 51].

Səfəvi dövlətlərinin yaratdığı inzibati bölgədə Qarabağ-Gəncə bəylərbəyliyi yaradıldı. Bəylərbəyilər bəzən “Qarabaği” təxəllüsünü qəbul edirdi. Bu fəxri təxəllüsə layiq bilindiyi halda o, şah fərmanı ilə verilirdi. Qarabağ bəylərbəyisi Hüseynxan Ziyadoğlunun “Qarabaği” soyadına layiq görülməsi haqqında I Şah Abbas fərman vermişdi [68]. Qarabaği soyadına bu yüksək münasibət, onun Azərbaycanda milli ləyaqət simvolu kimi dəyərləndirildiyinə dəlalət edir. Əgər XVI əsrin başlanğıcında Şah İsmayıl Azərbaycan türkcəsini dövlət və şer dilinə çevirmişsə, Qurbani ozan sənətini üstələyərək, XII əsrdən yaranmağa başlayan aşıq sənətini XVI əsrdə müstəqil sənət səviyyəsinə yüksəltdi. Şah İsmayıl Xətai yaradıcılığı kimi, Qurbani yaradıcılığı da ümumazərbaycan təsir gücünə malik olur və Azərbaycanda aşıq yaradıcılığının inkişafına güclü təkan verir [69, 3-31]. Qurbani yaradıcılığında inam və etiqadına sədaqətlilik, həyatı bahasına olsa belə, haqqı deməkdən çəkinməmək, Azərbaycan türkcəsinin gözəlliyi daim vəhdətdədir. Bu vəhdət aşağıdakı şer parçasında da aydın ifadə olunmuşdur:

**Mən haqq aşiqiyəm, haqq yola mail,
Kitabım Qurandır, olmuşam qail.**

**Ey mənim sultanım, Şah İsmayıl,
Dərdimin əlindən fəryada gəldim
[69].**

Qurbanidən fərqli olaraq, Həkəri çayının sağ tərəfində dünyaya göz açan Sarı Aşığın yaradıcılığı Həkəri çayının sağ və sol tərəfi qədər bir-birindən fərqlənirdi. Bu yaradıcılıq Qarabağ bədii təfəkkürünün məhsulu idi. Sarı Aşığın bir sıra bayatıları tapmaca, bağlama üslubunda yazılmışdır. Deyişmələrdə, yarışlarda aşığı şerinin hərbə-zorba, qıfılənd, bağlama, təcnis janrları ilə yanaşı, bayatı-bağlamalardan da istifadə etmişdir. Sarı Aşığın bayatılarının mühüm bir qismi xalq atalar sözü, məsəl, aforizm, hikmətli sözlərin əsasında yaranmışdır. Xalqın ağıl-zəkasını, müdrikliyini, sınaq və təcrübəsini əsrlərin dərinliyindən gətirən bu hikmətli sözlər sonradan poetik vüsət alaraq, daha təsirli və emosional bir şəkildə aşığın bayatılarında əksini tapmışdır :

**Aşıq yamana gələ,
Dərdin yamana gələ.
Yaxşı yaxşıya gedə,
Yaman yamana gələ
[70, 267].**

XVIII əsr Qarabağın görkəmli aşıqlarından biri də Aşıq Valeh olmuşdur. Qurbani, Sarı Aşıq kimi

onun da yaradıcılığında sevgi, məhəbbət və gözəlliyin tərənnümünə həsr olunmuş şeirlər kifayət qədər yer tutmasına baxmayaraq, ictimai həyat, dünya, zaman, insan və sairəyə bağlı motivlər üstünlük təşkil etmişdir. Aşıq Valeh deyir:

Alıblar namərdlər vaxtı araya,
Zülmkar şah olub, çıxıb saraya.
Haqq-ədalət gəlib çatar haraya,
Zalımlar evində vay olar bir gün!
[71, 7].

Qarabağda etnomədəni, sosial-mənəvi münasibətlərin daha coşqun inkişafının nəticəsi kimi, milli anlayış, hiss, duyğu, qavrayış və yaradıcılıq vasitəsi olan dil də sürətlə inkişaf edir, aparıcı mövqeyə çıxır. “XVII-XVIII əsrlərdə Qarabağ dialekti xüsusiyyətlərinin ədəbi dilə nüfuzu ilə ahəng qanunu ardıcılışır“. “Əcnəbi leksik, qrammatik faktlar ədəbi dildən sıxışdırılır, onların fəaliyyət dairəsi daralır... Bununla əlaqədar xalq danışıq, folklor üslubu aparıcı üsluba çevrilir, dialektfövqü Qarabağ xüsusiyyətləri diqqəti cəlb edir“ [72, 50-52; 73, 130-133]. Feodalizm şəraitində Qarabağ dialektinin Azərbaycan türkcəsinin müxtəlif dialektlərini vahid ədəbi dil səviyyəsinə gətirəcək qədər üstün mövqeyə malik olması, etnomədəni, mənəvi dəyərlərin yekdil və yüksək səviyyəyə çatması vahid dil mühitinin mövcudluğundan irəli gəlir. “Bu proses XVIII əsrdə Vaqifin formalaşdırıcı, hakim istiqamətə çevrilən təmayülünü doğurur“ [72, 52].

Erməni məsələsi XVIII əsrdə Avropa imperializmi üçün Asiya qitəsini, xüsusilə türk və müsəlman

xalqlarını köləyə çevirmək istiqamətində etnosiyasi vasitəyə çevrildiyindən, həmin məsələyə qısa da olsa, aydınlıq gətirməyə ehtiyac duyuruq. Çünki sovet tarixşünaslığı və onun tərkib hissəsi olan Azərbaycan Sovet tarixşünaslığı etnik proseslər haqqında xalqa elementar biliyə malik olmasına imkan verməmiş, süni üsullarla erməni Qafqazlaşdırmışdır. Vaxtı ilə Avropadan gəlmiş haylar e. ə. II əsrdə Armeniya adlanan ərazidə məskunlaşmış, ilk dövlət qurumlarını yaratmışlar. Bütün dünyada xəyanət və casusluğun təcəssümü kimi tanınan ermənilər eramızın ilk əsrlərindən erməni qriqorian təriqəti vasitəsi ilə fəallıq göstərməyə cəhd etmiş, lakin Alban dövləti və kilsəsi tərəfindən dəf edilmişlər.

Azərbaycan Ərəb xilafəti tərəfindən işğal olunarkən ermənilərin casusluq xidmətinə görə xilafət 705-ci ildə Alban kilsəsini erməni kilsəsinə tabe edir. Çünki, Xilafətə dəqiq məlum idi ki, ermənilər regionda heç bir etnomədəni, ideoloji və siyasi təsir gücünə malik deyil. Xilafət tabe etdiyi ölkələrdə xristian dinini qadağan etməsə də, müxtəlif üsullarla onun inkişafının qarşısını alırdı. Onun Alban kilsəsini formal olaraq erməni kilsəsinə tabe etməsi geopolitik imkanlarını artırırdı. Bu, incə siyasi üsullarla regionda xristianlığın yayılmasının qarşısını almağa xidmət edirdi. Belə ki, müqəddəs “Qurani-Kərim” kitab əhli dinlərin və onların ədəbiyyatının qadağan edilməsinə yol vermirdi. Xilafət düzgün başa düşürdü ki, alban türkcəsində Bibliyanın mövcudluğu və türkcə ədəbiyyatın yarandığı bir şəraitdə nə Albaniyada, nə də digər türk xalqları arasında müsəlmanlığı yaya bilməyəcək. Alban kilsəsini erməni kilsəsinə tabe edib, onun üzərində nəzarət hüququ yaratmaqla xilafət erməni

kilsəsi vasitəsilə Alban türkcəsində olan bütün xristian ədəbiyyatını məhv etdi, bu ədəbiyyatın Albaniyada və digər türk xalqları arasında yaranması və yayılmasının qarşısını aldı. Qarabağın xristianlığı davam etdirən Dağlıq Xaçın vilayətində heç bir erməni qriqorian ədəbiyyatı yaranmadı. Alban kilsəsinin erməni kilsəsinə tabe edildiyi 705-ci ildən 977-ci ilə qədərki müddətdə Qarabağda cəmi 3 erməni dini epiqrafik abidəsi qeydə alınmışdı [78, 125-126]. Ona görə yox ki, xilafət buna imkan vermədi. Ona görə ki, burada xristianlığın inkişafı üçün etnomədəni, sosial-siyasi və ideoloji mühit yox idi. Qarabağda müsəlman -türk etnomədəni, siyasi-ideoloji və sosial-iqtisadi mühiti hökmranlıq edirdi.

X əsrin sonlarından Qarabağın Xaçın vilayətində erməni dini epiqrafikasının fəallaşması diqqəti cəlb edir. Çünki, Xilafətin ideoloji və digər təsir vasitələrinin zəifləməsi ilə müsəlman əyalətlərindəki xristian müəssisələri fəallaşdı. Artıq üç əsr idi ki, alban türkcəsində dini ədəbiyyat yaranmırdı və alban əlifbası unudulmuşdu. Qarabağda hakim müsəlman-türk etnomədəni, ideoloji mühiti burada türkcə (albanca) xristian ədəbiyyatının yaranmasını mümkün etmədi. Odur ki, Alban kilsə xadimləri xristian erməni qriqorian ədəbiyyatından istifadə etmək məcburiyyətində qalırdı. Beləliklə, Qarabağın xristian müəssisələrində erməni əlifbası və dili işlənməyə başladı. Lakin erməni müəllifləri məlumat verirlər ki, XIII əsrdə alban din xadimlərinin heç də hamısı ermənicə bilmirdi [79, 99]. Qarabağın Ağdərə bölgəsinin Vəng kəndi ərazisində alban katalikosluğunun mərkəzi yaradıldı. Alban knyazı Həsən Cəlalın göstərişi ilə tikilən Qandzasar məbədi üzərində ermənicə yazılıb:

“Məbəd alban katalikosunun əmri ilə Şah Həsən Cəlal tərəfindən albanlar üçün tikilmişdir” [51, 234].

XIII əsrdə Alban kilsələrində din xadimlərinin hamısının erməni dilini bilməməsi, Qandzasar monastrının məhz “albanlar üçün tikilməsi” haqqında məlumat Qarabağda xristian əhali ilə ermənilərin etnomədəni və dini-ideoloji münasibətlərinin səviyyəsini müəyyən etmək üçün yetərli və çox qiymətli faktdır. Monastrın üzərində məhz “albanlar üçün tikilmişdir” yazısı albanların ideoloji cəhətdən qriqorianlaşmaya məruz qalmadığını göstərir. Digər tərəfdən məbədin arxitekturasında da erməni kilsə arxitekturası üslubundan qəti istifadə olunmamış, məbədin ornamentlərində albanların xristianlığa qədərki inam və etiqadları - günəşə, aya, suya, öküzə, ata, qoyuna və s. sitayişinin izləri aydın görünür. Məbəd üzərində erməni inam və etiqadlarını əks etdirən hər hansı bir simvol yoxdur [80, 222-236]. Albanların mədəni və ya ideoloji assimilyasiyası getmiş olsaydı, epiqrafikada erməni, qriqorian ifadəsilə, kilsənin memarlığında və ya ornamentlərində simvollaşmalı idi. Göründüyü kimi, bunların heç biri baş verməmişdir. Alban kilsəsində erməni əlifbası və dini ədəbiyyatından istifadə edilsə də, bu, albanların assimilyasiyasına mədəni-ideoloji təsir gücündə deyildi. Albanlar bütünlüklə alban-türk dili və mənəvi mühitində, İslam dini-siyasi hakimiyyəti şəraitində yaşayırdılar. Dini dillər tarixin heç bir mərhələsində, və heç bir ölkədə ümumxalq dilinə çevrilməmiş, dini müəssisələrdə çalışan insanların müəyyən hissəsi bu dili bilməmişdir.

Azərbaycanda ərəb dili dövlət idarəçilik funksiyasına malik olduğuna baxmayaraq,

ümumünsiyyət vasitəsi olmamışdır. Əksinə, ərəblərin özləri dil və mədəniyyətcə türkləşib assimiliyaya edilmişdilər.

Hər hansı bir dil insanlar tərəfindən o zaman qəbul edilir ki, gündəlik tələbata, zəruri ünsiyyət vasitəsinə çevrilir. Nəinki Azərbaycanda, Qafqaz və bütün Asiyada türk dili ümumünsiyyət vasitəsi olduğu [81, 393], erməni yazarlarının 99° -i türkcə, yalnız 1° - i ermənicə yazdığı, Azərbaycan şair və yazarları erməni əlifbası ilə nəşr olunub yayıldığı və oxunduğu bir [76; 77] mədəni-mənəvi mühitdə Xaçında kilsədə erməni dilindən istifadə edilməsi ilə albanların erməniləşməsi qeyri-mümkün idi. Kilsə ibadəti istisna olmaqla erməni dilinin işləyəcəyi digər bir sahə yox idi.

Aşağıda görəcəyimiz kimi, XVIII əsrdə Avropa imperializmi Qarabağda erməni məsələsini siyasi vasitə kimi yaratmışdı. Bunun şərhinə keçməzdən əvvəl alban mədəniyyəti və dili məsələsinə kiçicik bir əlavəyə ehtiyac duyuruq.

Avropa, o cümlədən, Rus imperiyası Qafqazı və Asiya qitəsinin işğalını planlaşdırarkən, ilkin olaraq onun psixoloji və ideoloji əsaslarını hazırlamışdı. Bu əsaslar regionun xristian dininə mənsub əhalisinin yardımına biçilmişdi. Onun reallaşdırılması üçün ilk öncə ermənilər Avropa imperializminə öz xidmətlərini təklif etdi və ciddi müzakirələrdən sonra ən yaxşı vasitə kimi qəbul olundu [82; 83]. Elə bu vaxtdan Avropa Rus imperiyası türk xalqlarını tarix səhnəsindən silmək üçün süni tarixlər uydurdu. Rus Sovet tarixşünaslığı türklərin yer kürəsində yaranmadığını “əsaslandırıldı“, başqa planetdən gəlməsi mühakiməsini irəli sürdü və türkləri işğalçı kimi təqdim etdi. Onların ilkin vətəni kimi heç bir

ərəzi göstərilmir. Bu işin icrası üçün seçilmiş “tarixçilər” heç bir fakta, elmi arqumentə əsaslanmadan tarixi istədiyi kimi izah edir, dövlət isə onların əsərlərini müxtəlif üsul və vasitələrlə insanların yaddaşına yeridirdi. Təbliğət o qədər güclü idi ki, insan türk olmağından xəcalət çəkir, Sovet tarixşünaslığının uydurduğu etnonimə keçməyə məcbur olurdu. Elə bu vaxtdan qondarma tarix ermənilərin qafqazlı, albanların isə qeyri-türk, erməni və ya ermənilərlə qohum xalq olduğu uydurulmağa başlandı. Azərbaycan Sovet tarixşünaslığı imperiya mərkəzinin bu doqmasını təkrarlamada və yeni nəsillərin beyninə yeritməkdə idi. Lakin bütün bunlar Azərbaycan türklərinə milli mənlük şüurunu bütünlüklə unutturdu, elmi həqiqətə yad uydurmanı qəbul etdirə bilmədi. Dil tarixçilərindən T. Hacıyev yazır ki, alban dili türk dili deyil, yad dil olub türk dili tərəfindən assimilyasiya olunsaydı, bu dilin qalib dildə mütləq müəyyən izləri qalmalı idi. Çünki bu dil mövcud olmuşsa, o, çox zəngin, dolğun dil olmalı idi: onun V əsrdən yazılı ədəbi ənənələri var imiş... Halbuki, Azərbaycan dilində türk tayfa dillərinə, həmçinin alınma ünsür kimi ərəb və fars dillərinə aid olandan əlavə, heç bir dil xüsusiyyətinə, substrat nişanəsinə rast gəlinmir. Alban dili hegemon vəziyyətdən düşərkən, ya mövqeyini daraldıb məhdud şəkildə fəaliyyət göstərməli, yaşamalı (müasir udi, qırız və s. dillər kimi), ya da müəyyən substrat faktlarda özünü gələcək nəsillərə təqdim etməli idi“ [72, 11].

Azərbaycan türklərini etnik kökündən ayırmaq üçün Sovet tarixşünaslığı yazır ki, guya qədimdə Manna, Midiya və Albaniya ərazisində dağıstandilli tayfalar məskun olmuşlar. Bu tarixşünaslığa

münasibət bildirən görkəmli tarixçi Q. Qeybullayev yazır: “Bu tarixçi və dilçilər heç bir dil faktı göstərə bilmirlər, çünki belə faktlar əvvəldən yoxdur” [45, 41]. Qarabağın etnik tarixindən bəhs edərkən isə görkəmli tədqiqatçı yazır: “Kürdən cənubda nə qədim dövr, nə də erkən orta əsrlər üçün heç bir Qafqazdilli toponim müəyyən edilməmişdir. Əgər Kürdən cənubda Alban xalqı “Qafqazdilli” idisə, mənbələrdə qeyd olunmuş toponimlərin heç olmasa az bir qismi Qafqaz dillərində olmalı idi. Belə toponimlər yoxdur, ona görə ki, əvvəldən olmamışdır”. Konkret faktdan çıxış edən alim bütün dillər üçün ümumi qanunauyğunluqla fikrini tamamlayaraq bildirir: “Əgər Azərbaycanda alban dili assimilyasiya olunmuş olsaydı, belə halda Azərbaycan dilində substrat mənşəli sözlər, terminlər və s. saxlanmalı idi. “Alban etnik adını daşıyan etnos türk mənşəlidir” [45, 42-43].

Albanların mənşəyi, doğma ana dili, XVIII əsrdə onların etnik durumu, milli-mənəvi köklərə bağlılıq səviyyəsi, erməniləşmə, qriqorianlaşma dərəcəsini XVIII-XIX əsr mənbələri aydın ifadə edir. Onların içərisində 1724-cü ildə Osmanlı imperiyasının Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi işğal zamanı 1725-1727-ci ildə tərtib olunan “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri”, digəri isə 1822-ci ildə Qarabağ xanlığının Rus imperiyası tərəfindən ləğv edilib, eyni adlı əyalət yaradılarkən, 1823-cü ilin yazında Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Yermolovun göstərişi ilə, onun həqiqi müşaviri Mogilevski və polkovnik Yermolov tərəfindən tərtib olunan “Qarabağ əyalətinin təsviri” adlı sənədlərdir [84; 85]. Bunlardan əlavə digər mənbə və sənədlər də mövcuddur.

Yuxarıda bəhs etdiyimiz hər iki sənəd alban dilinin fonetik, qrammatik, leksik cəhətdən Azərbaycanda, Qarabağda türk dili ilə eyniyyət təşkil etdiyini sübut edir. Buradakı bütün toponim, hidronim, xoronim, antroponim və s. hamısı türkcədir [84; 85]. Alban dilinin yaranışdan türk dili olduğunu erməni mənbələri, erməni dil tarixçiləri də birmənalı təsdiq edirlər. V əsrin ilkin rübündə Kiçik Asiyanın Armeniya adlanan ərazisində yazılı dilə çevrilən qrabar dili qədim erməni dili adlanır. Erməni dilçi alimi H. Acaryan erməni dialektləri içərisindən minlərcə müasir Azərbaycan türkcəsində işlənməyən arxaik türk sözləri aşkar etmişdir [76, 89]. Türkcənin erməni dilinin quruluşuna müxtəlif istiqamətli təsirindən bəhs edən H. Acaryan yazır: “Qrabar tamamilə Avropa dillərinə uyğundur, məsələn, fransız dilinin quruluşuna bənzəyir və qrabar müasir erməni dilinin quruluşunun əksinədir. Müasir erməni dilinin quruluşu türk dilinin (türk dillərinin) quruluşuna uyğundur“ [76, 93]. H. Acaryan türk dilinin təsiri ilə erməni dilinin quruluşunda dəyişikliyi VII əsr ədəbi materiallarında hiss edir [76, 95]. H. Acaryan və erməni dilini mükəmməl bilən filologiya elmləri doktoru M. Seyidov öz tədqiqatlarında belə qənaətə gəlirlər ki, VII əsrə qədər regionda türk dili üstün mövqeyə malik olduğundan, artıq VII əsrdən erməni dilinin quruluşunu dəyişmək səviyyəsində üstün təsirə yiyələnmişdi [76, 96]. Erməni və gürcü dillərini mükəmməl bilən Q. Voroşil yazır: “Erməni və gürcü dilləri eramızın V əsrin ilk rübündən etibarən yazısı olan dillərdir. Bununla belə, onların təsir dairəsi heç də Azərbaycan dilinin təsir dairəsi səviyyəsində olmayıb“ [46, 78]. Akademik M. Abəgyan yazır ki,

erkən orta əsr erməni poeziyasında qafiyəli şer məhz Azərbaycan türk dilinin təsiri ilə meydana gəlmişdi [46, 79; 77, 13]. Erməni akademikləri M. Abeğyan və H. Acaryan dönə-dönə yazmışlar ki, Azərbaycan və türk dillərinin təsiri nəticəsində erməni dilinin sintaksisi dəyişərək Hind-Avropa dillərinin sintaksisindən uzaqlaşmış, iltisafiləşmişdir [46, 79; 76, 88-100]. Erməni dilində gedən bu prosesi XIX əsrin 70-ci illərində doktor Mordtman da aydın hiss etmişdi. O, məqalələrinin birində yazırdı: “Məlumdur ki, ermənilər Hind-Avropa mənşəli xalqdır, amma onların dili Turan (türk-red.) dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır. Mən həmin ifadə ilə heç də çoxəsrlik kontakt nəticəsində osmanlı türkcəsindən alınmış sözləri nəzərdə tutmuram. Söhbət IV, V, VI və VII əsrlərdə erməni ədəbi dilinə keçmiş Turan elementlərindən gedir. Bu elə bir dövr idi ki, dünyada hələ nə səlcuqlar, nə də osmanlılar var idi“ [46, 80].

“Türk dilləri əsrlər boyu erməni dili ilə qarşılaşmış və çox-çox sonralar, XIII əsrdən (bəlkə də əvvəllərindən) başlayaraq ümumi anlaşma dili səviyyəsinə qədər yüksəlmişdir. XIII əsr erməni tarixçisinin dediyinə görə, hələ o zamanlar ermənilər türk-monqol mənşəli sözlərini işlədərtilər“ [76, 97-100].

XIII əsrə qədər erməni dilində türk dillərinə aid ayrı-ayrı sözlərə rast gəlinirdisə, XIII-XIV əsrlərdən başlayaraq erməni şairləri Azərbaycan türkcəsində şerlər yazmağa başlayırlar [76, 101; 77, 7-16]. Ermənilər arasında, Qafqaz və Kiçik Asiyada türk dilinin mövqeyi ardıcıl yüksəlir, bu dildə yazan erməni aşıq və şairlərin sayı üstünlük təşkil edir. Erməni folklorşünası Q. Levonyan yazır: “Keçmişdə (XVII-XVIII əsrlər) bizim aşıqların əksəriyyəti

Azərbaycan dilində yaratmışdı. Bir çox məşhur aşıqlar olmuşdur ki, onların erməni dilində heç bir əsəri yoxdur“ [77, 20]. Dörd yüzdən çox erməni aşığının təqribən 375-i Azərbaycan dilində yazmışdır. Erməni filoloqu Leonun məlumatına görə: “...erməni aşıq yaradıcılığının az bir hissəsi, hətta demək olar ki, əhəmiyyətsiz bir hissəsi bizim ədəbiyyata aiddir. Onların əsərlərinin böyük əksəriyyəti türkcədir [76, 133, 161].

XVIII əsrdə Azərbaycan türklərinin Qafqazda mənəvi-ideoloji təsir gücü Azərbaycan türkcəsində yazan erməni aşığı Sayat-Novanın yaradıcılığında incəliyinə qədər, bütün çalarları ilə ifadə olunmuşdur. O, Nəsimiyə ithafən yazırdı:

Qurban oldum həyasına, darına,
Nəsimi tək girmişəm dərdinə.
Çünkü yetişibsən dərya dərinə,
Qəsd eylə girməsin su, Sayat-Nova
[76, 162].

Şərdən göründüyü kimi, Sayat-Nova Nəsimini mənəvi idealı kimi qəbul edir. O, Şah İsmayılı ilahi bir qüvvə, ilahi bir şəxsiyyət hesab edərək yazırdı:

“Dedilər Şah Xətayi, çağırır(am) haq mədət, “
“Dedilər ki, Şah Xətayi, çağırırım şahi-şah, “
“Dedilər ki, Şah Xətayi el-ələm yaradan,
Yoxdan var etdin dünyanı salam, kəlam yaradan“.
“Dedilər ki, Şah Xətayi, xəbərin var aləmdən
Haqsı varax yazısısan kim çəkibdir qələm“
[76, 170].

Göründüyü kimi, Azərbaycan türk mənəvi-fəlsəfi ideologiyası erməni xalqı və ziyalıları üzərində hakim mövqeyə malik olmuşdur. Elə bu üstün mövqeyin nəticəsi idi ki, XVIII əsr görkəmli gürcü yazıçısı və dövlət xadimi Sulxan Saba Orbeliani Azərbaycan türkcəsinə gürcülərin mövcud ehtiyacını nəzərə alaraq üç min sözdən ibarət “Türkcə-gürcücə lüğət” tərtib etmişdir [46, 79]. Erməni ədəbi dil materialları, ermənilərin məişəti və mədəniyyəti, erməni, Avropa və digər alimlərin tədqiqatları sübut edir ki, IV-XVIII əsrlər dövründə Qafqaz və Kiçik Asiyada türk (azərbaycan) dili və mənəvi mühiti hakim olmuş, erməni yazarlar türk-azərbaycan şair və aşıqlarının (Füzuli, Nəsimi, Qövsü, Səfi və b.) əsərlərini erməni əlifbası ilə nəşr edib yaymışlar. Ermənilərin Füzuli yaradıcılığına marağı o qədər yüksək olmuşdur ki, onun əsərləri erməni dilinə, ermənilərin özləri tərəfindən italyan və fransız dillərinə tərcümə olunmuşdur. M. P. Vaqifin əsərləri erməni və gürcü əlifbası ilə nəşr olunmuşdur. Erməni əlifbası ilə yazan, Qarabağın alban aşığı Aşıq Əmir Vaqifə müraciət edərək yazırdı:

Vaqif! Sən Şuşa qalasının bülbülüsən!
[76, 104-177]

Osmanlı imperiyasında 1725-27-ci illərdə tərtib olunan “Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri” etnik mənsubiyyəti mütləq göstərilməli olan rəsmi dövlət sənədində Qarabağ əhalisi sadəcə müsəlman və qeyri-müsəlman kimi qeydə alınmışdır.

Həmin dövrdə Osmanlı imperiyasında əhalinin siyahıya alınma qanunlarından məlum olduğu üzrə, hər hansı xalq müxtəlif dinlərin daşıyıcısı olduqda,

etnik mənsubiyyətinə görə deyil, dini mənsubiyyətinə görə siyahıya alınır. Yalnız vahid dini etiqada malik xalqlar etnik adları ilə qeyd olunurdu. Odur ki, Qarabağ bəylərbəyliyi əhalisi alban-türk etnik adı ilə deyil, müsəlman və qeyri-müsəlman adı altında təqdim edilir.

Sənəddə yalnız Şəmkürbasan və Böyük Kürəkbasan nahiyələrindəki 25 kənd “erməni kəndi” kimi qeydə alınmışdır. Bu ermənilərin də xaricdən köçüb gəldiyini erməni müəllifləri özləri yazırlar [84,114-123,152-155;168, 119]. Osmanlı - Səfəvi müharibələri zamanı şiə dini təriqətinə mənsub Azərbaycan türkləri sünni təriqətinə mənsub Osmanlı hakimiyyətini qəbul etməyib vətənlərini tərk edib Cənubi Azərbaycana köçmüşlər. Türkiyədə Osmanlı hakimiyyətin qəbul edən ermənilər bu kəndlərə köçürülmüşdür [84, 14]. Həmin 25 kənddən yalnız birinin adı türkcə deyil. Türkcə olan kənd adları buraya köçürülən ermənilərin Azərbaycan türklərinin tərk etdiyi kəndlərdə məskunlaşdığını göstərir.

Qarabağ albanları dil, inam və etiqad, adət-ənənə, bütün etnik xüsusiyyətləri ilə Azərbaycanın türk etnonimi altında konsolidə olmuş toplumu ilə vahid etnik mənəvi dəyərlərin, mədəniyyətin daşıyıcıları idi. Onlarda mədəniyyətin hər hansı sahəsi erməni mədəniyyəti ilə sintez olunmamışdı [86]. Lakin xristianlıq albanların ideoloji-siyasi baxışına xristian yönümü vermişdi. Hələ XI əsrdən xristian katolik kilsəsi tərəfindən dünyanın xristian-müsəlman ideoloji-siyasi bölgüsü uğrunda mübarizəsi XVIII əsrin başlanğıcında özünün kulminasiya nöqtəsinə çatmış və xristian albanları da öz təsir sahəsinə salmışdı. Avropa müstəmləkəçilərinin öz işğalçılıq

planlarını “xristianları müsəlmanların zülmündən azad etmək uğrunda mübarizə” şüarı altında aparırdılar [91, 223-235; 82; 83; 87, 296-297; 88; 92, 167; 90; 94]. Avropa xristian müstəmləkəçilərin ideoloji təsir dairəsinə düşən albanlar özünəməxsus fanatik xristian təəssübkeşi kimi çıxış edirdilər. Bu özünəməxsusluq onların fərqləndirici xüsusiyyəti kimi özünü göstərirdi. Odur ki, Osmanlı imperiyası onları sadəcə olaraq qeyri-müsəlman kimi qeydə almışdı.

XVIII əsrin başlanğıcında Avropa imperialist dövlətləri - İngiltərə, Fransa, Avstriya və Rusiya “xristianları müsəlmanların zülmündən azad etmək uğrunda mübarizə” şüarı və “Şərqi məsələsi” adı altında Osmanlı imperiyasını və Asiya qitəsini bölüşdürməyi planlaşdırdılar [87, 296-297;88]. Erməni siyasətçiləri Avropa imperialistlərinin “Şərqi məsələsi” siyasətini “Erməni məsələsi” kimi dəyərləndirməyə və adlandırmağa, Asiya qitəsində və Qafqazda erməni dövləti yaratmaq öhdəliyinə çevirməyə nail oldular. Asiya qitəsinə səpələnmiş ermənilərdən Şərqi işğal məqsədilə casus şəbəkəsi yaratdılar. Erməni casus şəbəkəsi başlıca olaraq ermənilərin məskunlaşdığı Osmanlı və Səfəvi imperiyasında yaradıldı və bu dövlətlərin, onların xalqlarının tarix səhnəsindən silinməsi istiqamətində fəaliyyətə başladı [82; 83; 94].

Şiəliyin ardıcıl yaratdığı ideoloji parçalanma Səfəvi imperiyasında siyasi böhranı dərinləşdirməkdə kifayət qədər rol oynadı. Bu dövlətin maliyyə mənbələrini ələ keçirmiş ermənilər onun süqutuna kifayət qədər xidmət etdilər. Erməni casusları Azərbaycanın xristian əhalisini silahlandıraraq, ölkəni işğal edəcək rus qoşunlarına

yardımcı olmağa hazırlamışdılar. Bu ərazilərdən biri Qarabağ vilayəti, Alban kilsələri, Qandzasar monastırı idi [82;83;90;94].

Qarabağda xristian əhalini təşkil etmək işinə erməni casusu İvan Karapet rəhbərlik edirdi [95,72]. Hələ XVII əsrin birinci rübündən Avropa və rus imperiyalarını Osmanlı və Səfəvi dövlətlərinə qarşı hərbi təcavüzə təhrik edən, ermənilər özlərini “Şərqdə xristianlığın dayağı” kimi tanıtdılar. Şərq ölkələrindəki xristian əhalini müsəlman hakimlərə qarşı qaldırmaqla, xristian dövlətlərin bu ölkələrdə siyasətini müdafiə işinin təşkili də ermənilərə həvalə olundu və onlar bunun müqabilində böyük maliyyə yardımları aldılar [54,93;82;83;94;98]. Rus qoşunlarının Azərbaycana yürüşü ərəfəsi erməni casusları Qarabağın xristian albanlar yaşayan dağlıq ərazilərinə xeyli erməni və xristian albanlar toplamışdılar. Onlar Qarabağ bəylərbəylərinə tabe olmur, dağlarda istehkamlar quraraq Rus qoşunlarının yürüşünü gözləyirdilər [82;83;90;95,72].

Səfəvi sülaləsinin süqutundan sonra, 1723-cü il, avqustun 23-də I Pyotrun başçılığı ilə Rus qoşunları Dərbəndi tutub Xəzərsahili boyu Azərbaycanın içərilərinə doğru irəlilədilər. Elə bu zaman Osmanlı qoşunları Gürcüstanı tutub Azərbaycana daxil oldu. Türk qoşunları Azərbaycanda ciddi müqavimətlə rastlaşdı. Mərkəzi hakimiyyətin süqutu Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyinə Osmanlı imperiyasına hərbi müqavimət göstərməsinə imkan vermədi. Şiələr üçün sünnilərin hakimiyyəti qəbuledilməz olduğundan, Gəncə əhalisi şəhəri bütünlüklə tərk etdi. Qarabağ əhalisinin də böyük hissəsi vətənlərini tərk edib digər bölgələrə və Cənubi Azərbaycana köçdü“ [84, 16]. Qarabağın xristian albanları Osmanlı

imperiyasına itaət göstərməklə həm torpaqlarını qoruyub saxladı, həm də yeni torpaqlar və vəzifələr aldılar. Müxtəlif ölkələrdən buraya toplanmış Rus qoşunlarının yolunu gözləyən ermənilər isə müsəlman türklərin qoyub getdiyi kəndlərdə və Gəncə şəhərində məskunlaşdırıldı [84,15-17; 168,113]. Ermənilər türklərin tərk etdiyi kəndlərdə yerləşdirildiyi üçün, burada ermənidilli toponimlər yaranmadı və onların məskunlaşdığı kənd adları türkcə olaraq qaldı [84;85].

Qarabağın xristian albanları və siyasi məqsədlərlə bura toplanmış ermənilər yaranmış şəraitdən öz xeyirlərinə məharətlə istifadə edirdilər. Səfəvi sülaləsinin süqutundan sonra Azərbaycan dövlətçiliyini bərpa etmək uğrunda mübarizə aparan Nadir şah Gəncə-Qarabağ bəylərbəyisi Ziyadoğlu, Qarabağın 32, Kəbirli və Cavanşir tayfa başçıları onu şah kimi tanımaqdan imtina etdikləri üçün ailələri ilə birlikdə Xorasana sürgün etdirdi. Qarabağın xristian albanları və ermənilər Nadir şahə öz xidmətlərini təklif etdilər. Nadir şah onların fəallarına məlik vəzifəsi və torpaq verdi. Bu prosesini dövrün tarixçisi Mirzə Adıgözəl bəy belə təsvir edir: "Qarabağın "Xəmsə" adı ilə məşhur olan beş mahalın hər birinin ayrı adı vardır. Bu mahalların sayı beş olduğundan, onlara Xəmisə adı verirlər; çünki ərəb dilində beş ədədinə xəmisə deyilir.

Həmin mahalların biri - Dizaqdır. Məlikləri Məlik Yekan adlanır. O, Loridən qaçıb gəlmiş, Nadir şahın səltənəti dövründə və onun əmri ilə məliklik taxtında oturub.

İkincisi - Vərəndədir. Məlikləri Şahnəzərlilər... Göyçə əsilzadələrindəndir... Oradan qaçaraq gəlib

Qarabağda Vərəndə mahalının mülklük camından sərxoş olmuşdur.

Üçüncüsü - Xaçındır. Mülkləri Həsən Cəlal övladlarıdır.

Dördüncüsü - Çiləbyurd mahalıdır. Mülkləri Məlik Allahquludur. Əsilləri Mağavizdən gəlmədir... Nadir şahla Osmanlı sərəskəri Köpürlü oğlu Abdulla paşa arasında olan müharibədə, Məlik Allahqulu çox şücaət və igidlik göstərdi. Nadir şah da mülklük xələtini onun qabiliyyətli vücuduna layiq görmədi, ona sultanlıq rütbəsi və xələt verdi...

Beşinci - Talış mahalıdır. Mülkləri Məlik Usubdur. Əsilləri Şirvandan gəlmədir“ [100, 36-37].

Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, XIII əsrdə Xaçın knyazlığının süqutundan sonra bu vilayətdə hər hansı irsi feodallıq yox idi. Qandazar monastırı ilə əlaqədar Xaçın xristian albanların ideoloji mərkəzi olmuşdur. Qarabağın dağlıq hissəsində xristian alban mülkləri yuxarıda göstərilən beynəlxalq şəraitin təsiri altında, bəhs olunan dövrdə yaranmış və “Xəmisə” adlanmışdır. Tarixin heç bir mərhələsində Qarabağda “erməni mülkçü” və ya “beş erməni mülkçü” haqqında məlumat verən mənbə yoxdur, “heç bir mənbədə Xaçının sakinlərinin ermənilərdən ibarət olmaları barədə danışığ getmir“ [99,72;100,36-39;84;85].

Avropa imperialist dövlətləri Səfəvi və Osmanlı imperiyasının daxili işinə müdaxilə edə bilmək üçün onların arasında erməni dövləti yaratmağa cəhd göstərdi. Kiçik Asiyada erməni dövləti yaratmağın mümkünsüzlüyünü görən İngiltərə Fransa və Rusiya, Gürcüstan ərazisini hədəf seçdilər. Lakin gürcülərin xristianlığını nəzərə alıb Azərbaycan ərazisini, Qarabağı gözaltı etdilər [54,77,87]. İmperialistlər

ermənilərin Qarabağa iddialarını başlamaq üçün süni tarix, toponim uydurmağa başladılar. Elə həmin dövrdən "Xəmisə"nin - yazlax - yaz yurdu mənasını verən "Çiləbyurd" mahalının adından türkcə çillə - yaz sözüənə ermənicə berd - qala sözünü əlavə edib "Çiləberd" kimi yazmağa başladılar. Yəni, yaz qalası. Tarixdən məlum olduğu üzrə dünyanın heç bir ölkəsində mövsümi qala olmamışdır. Bu erməni yazılış ənənəsi rus ədəbiyyatında da yer aldı. Sovet tarixşünaslığı və onun Azərbaycan filialı bu yazılışa tam "vətəndaşlıq" hüququ qazandırdı. XVIII-XIX əsr rus hərbi mənbələri və digər mənbələr sözün məhz Çiləbyurd kimi yazıldığı və işləndiyini deməyə əsas verir. Həmçinin mahalın bütün toponimlərinin, kənd adlarının türkcə olması və Kiçik Qarabağ kəndinin bu mahalda yerləşməsi albanların türk mənşəli olduğunu, onların ermənilərlə hər hansı etnik-mədəni qohumluğunun olmadığını göstərir [83,335;85,242-245].

Etnik proseslərin ümumi qanunauyğunluğuna görə, assimilyasiya və ya digər etnosa transformasiya zamanı etnos mütləq ikili etnonimdən keçməlidir. Bu, eyni dərəcədə Qarabağ albanlarına da aiddir. Yəni, əgər bölgədə ermənilərin mütləq say üstünlüyü olmuşsa, albanlar ilkin olaraq dil və mədəniyyətə assimilyasiya olunmalı idi ki, bu da özünü Qarabağın etnonim və toponimlərində göstərməli idi. Qarabağın dağlıq hissəsində XIX əsrdə belə bir hadisə baş verməmişdir [84;85;102].

Albanların türk etnoniminə keçməsi isə mədəniyyət, dil dəyişməsi tələb etmirdi. Halbuki, ilkin olaraq din dəyişməsi baş verməli idi.

Erməni və Sovet tarixşünaslığı albanların türk və müsəlman özünüadlandırmasına aid mənbə və

sənədləri nə qədər məhv etsə də, tamamilə yox edə bilməmişdi. Qarabağın Zəngəzur vilayətinin orta əsr qəbiristanlığında qalmış qoç heykəlləri, sənduqə formalı məzarüstü abidələr, onların üzərində Azərbaycan türkcəsində və ərəbcə həkk olunmuş kitabələr, qədim dini inamlarla əlaqədar onqon, şaman təsvirləri, kəndxuda Şıx Rzanın oğlu Əmrusəlin sənduqə formalı, 1478-ci il tarixli məzar daşında ərəbcə “min evladi uğvan (alban)” yazısı da həmin tarixin canlı şahidi kimi çıxış edir. Bu sözlər eyni ilə 1578-79-cu il tarixli Əmirəmin oğlu İftixarın qoç heykəlli xatirə abidəsinin sağ tərəfində də təkrar olunmuşdur [101,41]. Qarabağda gedən etnik prosesləri qiymətləndirmək baxımından Xəmisə məlikləri İsay, Şirvan, Sergey və İosifin 1723-cü ilin martında I Pyotra yazdıqları məktub da xüsusi dəyər kəsb edir. Onlar Qarabağın bütün xristian əhalisini “alban xalqı” adlandırıb, müsəlmanların onları incitdiyini bildirir, onlarla qonşu olan “müsəlman albanlar”dan bəhs edirlər [97,30-31;96]. Mənbə və etnoqrafik materialların müqayisəli təhlili göstərir ki, hər iki dinə mənsub alban əhali dil və mədəniyyətcə ümumazərbaycan türk mədəniyyətinə mənsub idi. I Pyotra məktublarında vətənlərini “Albaniya”, millətlərini “alban” adlandırırdılar [83,328].

Müqayisəli araşdırmalar göstərir ki, XVIII əsrdən başlayaraq erməni və rus tarixşünaslığı, xüsusilə Sovet tarixşünaslığı yeni nəşrlər və tərcümələr zamanı heç bir elmi həqiqəti gözləmədən mənbələrdəki ilkin anlayışları istədiyi kimi dəyişmiş, hətta əlavə və düzəlişlər etmişlər. Məsələn, XVIII-XX əsr müddətində rus-erməni tarixşünaslığı “alban” sözünü “erməni”, “fars” sözünü “iran” sözü ilə əvəzləmişdir. Bu saxtalaşdırma XVIII əsrin

başlanğıcında Qarabağın Xəmisə mülklərinin I Pyotra məktubunda da özünü aydın göstərir. Erməni məktubu kimi təqdim olunan bu sənəddə Albaniyadan bəhs edərək yazılır: “Çarlıqların çoxu bizim ölkənin tərkibindən ayrılmışdır, bizim dövlətimiz bütün dövlətlərdən qədimdir“, “biz albanlarıq“, milliyətcə utilərik“ [82,157-162;83,328].

Albanların etnik durumu haqqında ən qiymətli mənbələrindən biri 1702-1728-ci illərdə Alban katalikosu olmuş Yesayi Həsən Cəlalın “Alban ölkəsinin qısa tarixi“ əsəridir. Əsərdə Albaniyanın keçmişi ilə bərabər müəllifin katalikos olduğu dövrdə Rus imperiyasının “xristianları müsəlmanların zülmündən azad etmək uğrunda mübarizə“ kampaniyası yetərinçə təsvir olunmuşdur. Y. H. Cəlal özü bu işin təşkilatçılarından olmuşdur. Qanzasar məbədi Qarabağ mülklərinin gizli müşavirələrinin keçirildiyi, I Pyotra və onun varislərinə məktublarnın tərtib edildiyi, üsyan və mülklərin qüvvələrini cəmləşdirmək, onların rus qoşunları ilə birlikdə hərbi əməliyyatlarda iştirak planlarının və s. işlənilib hazırlandığı mərkəz idi [90,6]. Y. H. Cəlal bütün bunlar haqqında məlumat verir. Əsərdə onun antimüsəlman manipulyasiyasına məruz qaldığı aydın şəkildə görünür.

Mənbə və faktların müqayisəli təhlili göstərir ki, erməni və kommunist nəşirlər nəinki “alban“ sözünü “erməni“ sözü ilə əvəzləmiş, hətta 1721-ci il hadisələri zamanı Tiflis şəhərini erməniləşdirmiş, gürcü çarı Vaxtanqın “öz xalqına - həmişə məkrli və hiyləgər olan iberlərə o qədər də inanmaması“, erməniləri sevib etibar etməsi kimi inandırıcı olmayan fikirlər əlavə etmişlər [90,36,39]. Y. H. Cəlalın əsərində sonradan edilmiş erməni

kommunist saxtakarlığını bütünlüklə dəqiqləşdirmək xüsusi tədqiqat tələb etdiyindən, ancaq mövzumuzla bağlı məsələlərə aydınlıq gətirməyə çalışacağıq.

Rus imperiya kəşfiyyatının təşkilati tədbirləri ilə I Pyotr qoşunlarının Azərbaycana yola düşməsi nəticəsində gürcü çarı Vaxtanqın komandanlığı altında Qafqazda xristian qoşunu yaradılmalı və onları qarşılamaq idi. Bu iş alban katalikosu Y. H. Cəlala həvalə olunmuşdu.

I Pyotr qoşunları Rusiyadan hərəkətə başlayanda Y. H. Cəlal Tiflisdə idi [90, 34-35]. O, yazırdı: "Vaxtanq iber və erməni qoşununu topladı..., mənə çağırırdı və əmr etdi ki, mən ondan əvvəl Qarabağ ölkəsinə yola düşüm, orada toplanmış məliklərin və yüzbaşı adlanan dörd cavan rəisin - Avan, Şirvan, Şaxni və Saruxanın başçılığı altında olan erməni qoşunlarını gətirim. Vaxtanqın birinci gəlişindən və İran hakimiyyətinin zəifləməsindən sonra onlar Qarabağ məlikləri ilə Ağvan ölkəsinin bütün cəsur və mərd gənclərini öz ətraflarında birləşdirərək böyük - 12000 nəfərdən artıq qoşun təşkil etmiş və Artsaxın əlçatmaz yerlərində möhkəmlənmişdilər... Biz onların yanına gəldik, onları hərbi qaydaya uyğun vəziyyətə gətirdik. Çünki onlar hərbi işə öyrənməmişdilər. 10 000-ə yaxın seçmə və silahlanmış kişini, keşişlər dəstəsini və müdavimlərimizi toplayıb Alban dövlətini bərqərar olmuş hesab edərək böyük dəbdəbə və təntənə ilə yola salıb üç gündən sonra Gəncə şəhərinin yaxınlığında, Çolak adlı yerdə dayandıq. Çar Vaxtanq da bu rayonda - Koşkara və Karaarx adlanan çayların sahilində düşərgə salmışdı [90,35].

Maraqlıdır, erməni casus şəbəkəsinin təşkilatçılığı ilə I Pyotra yazılan məktublarda erməni

ordusundan bəhs olunduğu halda, faktiki olaraq Qafqazda heç bir müstəqil erməni qoşunu yaradılmır. Gürcüstanda Vaxtanq İber-erməni qoşunu yaradılır. “Qarabağ mülkləri ilə Ağvan ölkəsinin bütün cəsur və mərd gəncləri“, keşişlər dəstəsi ilə müdavimlərdən ibarət alban dövlətini bərqərar etmiş hesab edən“ alban ordusu təşkil olunur. Görəsən belə aydın milli təfəkkürə, dövlətçilik şüuruna malik ordunun özünü erməni ordusu adlandırması mümkündürmü? Göründüyü kimi, mətdəki “alban“ sözü sonradan “erməni“ sözü ilə əvəz olunmuşdur. Qafqazın hər-hansı ərazisində **kiçik bir ordu yaratmaq qədər kompakt yaşayan erməni əhalisi olmadığından, burada müstəqil erməni ordusu yaratmaq da mümkün deyildi.** Mənbələrin məlumatından göründüyü kimi, Osmanlı imperiyası ərazisində təşkil olunmuş erməni silahlı dəstələri gürcü və Qarabağ alban qoşunlarının tərkibində iştirak etmiş və bütün hallarda erməni kilsəsi işin təşkilatçısı kimi çıxış etmişdir [82;94].

Mənbənin müfəssəl məlumatından aydın olur ki, Osmanlı imperiyasının Gəncə-Qarabağı işğal zamanı, Şəmkürbasara çoxlu sayda erməni yerləşdirdikdən sonra Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyiində qeyri-müsəlmanların sayı 1727-ci ildə 7577 nəfərə çatır [84,13]. 1721-ci ildə Qarabağda 12000 erməni qoşununun toplanması, əsəri nəşr etdirən ermənilərin fantaziyasından başqa bir şey deyildir. Elə həmin mənbədə və həmin səhifədə qoşunun albanlardan, alban dövlətini bərpa etmək üçün təşkil olunduğu bildirilir [90,35].

Qafqaz məsələləri üzrə mütəxəssis, rus tarixçisi P. Q. Butqov yazır ki, XVIII əsrin axırlarında Qarabağda 7 min, İrəvanda 3 min, Şirvanda 2 min,

Şəkiddə 1 min, Gəncədə 1500, Naxçıvanda 500, Təbrizdə 500, Marağada 200, Qaradağda 300, Xoyda 1 min, Dərbənddə 1 min erməni ailəsi yaşayırdı [103, 142-143]. Nəzərə almalıyıq ki, rus tarixşünaslığı məqsədli olaraq albanları erməni kimi təqdim edir. Lakin məlumdur ki, dini müəssisələrdə çalışan ermənilər istisna olmaqla, Qarabağa ermənilərin gətirilməsi XVIII əsrin əvvəllərindən başlamışdır [53,25-27]. Şimali Azərbaycanda yuxarıda erməni kimi qeyd olunan əhalinin 70° -ni albanlar, olsa-olsa 30° -ni ermənilər təşkil etmişdir. XVIII əsrdə regionun etnonim, toponim, hidronim və s. hər hansı dəyişmənin - erməniləşmənin baş verməməsi, burada ermənilərin etnomədəni, mənəvi təsir və assimilyativ gücə malik olmadığını göstərir [84;85;102].

Mənbə və tədqiqatlar göstərir ki, XVIII əsrdə Qarabağın Xəmisə mülkiyyətində alban etnosu o qədər canlı idi ki, rus imperiyası müsəlmanlara təsir etmək vasitəsi kimi Qafqazda erməni dövləti yaratmaqla bərabər alban dövləti yaratmaq planını da müzakirə edirdi [89, 169-170;95,185-189]. Lakin az sonra Rus imperiyası bu plandan imtina edib, albanları ermənilər vasitəsi ilə Azərbaycanın xəritəsindən silməyə qərar verdi. Çünki, albanlar Azərbaycan türkləri ilə vahid mənşəyə, mədəniyyətə, ümumi adət-ənənəyə, folklorə və dilə malik xalq idi, xristian albanlarla müsəlman türkləri arasında nikah əlaqələri davam edirdi [105, 149]. Alban və türk etnonimində varlığını davam etdirən qarabağlılar birbirini “dili bir, dini ayrı qardaş” adlandırırdılar. Qarabağda Rus imperiyası erməni kilsəsi və casusları vasitəsi ilə “xristianları müsəlmanların zülmündən azad etmək” şüarı altında dini-ideoloji, siyasi

ziddiyyətlər yaratdığı günlərdə Qarabağın alban şairi Aşıq Əmir “dil bir, din ayrı qardaş” deyərək Qarabağın görkəmli ziyalı şairi M. P. Vaqifə müraciətlə Qarabağın xristian və müsəlman əhalisinin birliyinin pozulmasına yol verməməyə yardımçı olmağa çağırırdı:

**Vaqif! Sən Şuşa qalasının bülbülüsən.
Dini ayrı möhkəm qardaş,ıq,
Sənin bəxtinə bənzərik.
Qolbir, əlbir eliyək, birlikdə - dağ,ıq,
Ayrı,ıqda - nazik bir koluq
[76,176-177;106].**

Maraqlıdır, alban katalikosu Y. H. Cəlal xristian təəssübkeşliyi ilə Rus imperiyasının siyasətini dəstəkləyib, erməni və gürcülərlə birlikdə “xristianları müsəlmanların zülmündən xilas etmək” kampaniyasına qoşulsa da, əsərində Qafqazda xristian albanlarla müsəlman türklər arasında ziddiyyətə dair kiçik bir işarə də yoxdur [90]. Əvvəla ona görə ki, belə bir ziddiyyət olmamışdır. İkincisi, Qarabağda əhali xristian və İslam dini zəminində ideoloji yönümlərə malik olsa da, etnik mədəniyyət parçalanmamışdı. Y. H. Cəlal bu mədəniyyətin daşıyıcısı kimi, özünü ona qarşı qoya bilmirdi. Bütün bunları düzgün görən və qiymətləndirən tarixçi V. N. Leviatov yazır ki, Qarabağda ərəb xilafəti dövründən başlayan bir dindən digərinə keçid “XVIII əsrdə də davam edirdi, yaddaşda və ənənədə cəmiyyətin eyni mənşədən olması canlı olaraq yaşayırdı. Bu da onu deməyə əsas verir ki, İbrahim xanla məliklər arasında mübarizə milli mübarizə deyil, qruplararası hakimiyyət uğrunda mübarizə kimi qiymətləndirilsin

[105, 149]. Rus imperiyasının mütəxəssisləri müəyyən etdilər ki, Qarabağın əhalisi - özünü alban adlandıran müsəlman və xristianlar, müsəlman türklər müxtəlif dini təriqət ideologiyasına malik olsalar da, vahid vətən şüuru və etnik mədəniyyət zəminində özlərini vahid etnos kimi aparır. Belə bir etnik durumda onlar özlərini bir-birinə qarşı qoya bilməzdi. Digər tərəfdən, xristian albanlar sayca Rus imperiyasının geopolitik siyasətini həyata keçirmək üçün yetərinə olmamışdır. Onların belə bir etnik durumda və etnik mədəniyyət sistemində varlığını davam etdirməsi Rus imperiyasının geopolitik siyasətinə uyğun gəlmədiyindən gözlənilməz hadisələr qaçılmaz idi. Odur ki, Rus imperiyası albanlardan alət kimi istifadə etməklə siyasi-ideoloji üsullarla onları Qarabağın xəritəsindən silməyə qərar verdi.

1823-cü ildə tərtib olunan “Qarabağ əyalətinin təsviri” adlı sənəddə burada həyata keçiriləcək total milli, dini-ideoloji siyasətin təməl prinsipləri hazırlandı. Dünyada cəngavər, hərbi xalq kimi tanınan, Şərqi sivilizasiyasının formalaşmasında mühüm rol oynayan müsəlman və xristian türklərin varlığı danıldı. Xristian alban türklər erməni, müsəlman türklər isə Rusiyada və dünyada mənfi obrazı yaradılmış “tatar” kimi qeyd olundu. Beləliklə, 1823-cü ildə tərtib olunan “Qarabağ əyalətinin təsviri” adlı sənəddə Qarabağda əhalinin etnik mənsubiyyəti tatar və erməni kimi göstərildi. Tatarlar (türklər) 15729 ailə, ermənilər 4366 ailə [85.104]. Təvazökarlıqdan uzaq olsa da etiraf etməliyik ki, qeyd olunan sənəd üzrə yuxarıda göstərilən rəqəmi ilk dəfə biz hesablamışıq. Lakin Sovet albanşünaslığının təsiri altında həmin

rəqəmlərdəki erməniləşməni tənqid edə bilməmişik. Təəssüflər olsun ki, Azərbaycan tarixşünaslığında bu saxta statistika hələ də kor-koranə istifadə olunmaqdadır.

Qarabağın Qərblə Şərq arasında coğrafi mövqeyi, ölkənin relyefi və rəngarəng təbii şəraiti hələ qədim dövrlərdən burada möhkəm etnik özünlün yaranmasına, regiondan keçən miqrasiyalar zamanı yerli etnik mədəniyyətin əsaslarını qoruyub saxlamağa və inkişaf etdirməyə imkan vermişdir. Lakin XVIII əsrdən kapitalist Avropası sistemli elmi, ideoloji-siyasi, psixoloji və s. üsullarla feodalizm mərhələsində olan xalqların mədəniyyətini dəyişmək, onları assimilyasiya etmək üsullarına yiyələnmişdilər. Müxtəlif dinlərin daşıyıcısı olan etnosları parçalamaq isə daha asan idi. Xristian kapitalist Avropası ən çox bu üsuldən istifadə edirdi. Milli mədəniyyətlərin xristian və müsəlman dini - ideoloji zəminində parçalandığı ölkələrdə xristianları siyasi, ideoloji, mədəni və s. üsullarla etnik kökündən ayırır, digər xristian etnoslara transfer edirdilər. Azərbaycanın işğalını planlaşdıran Rus imperiyası da milli mədəniyyətin dini-ideoloji parçalanmasından məharətlə istifadə edirdi. Bu zəmində ideoloji parçalanmaya məruz qalmış Azərbaycan xalqı XVI əsrdə Səfəvi sülaləsinin zorla qəbul etdirdiyi şiə təriqəti ilə yeni bir ideoloji parçalanmaya məruz qaldı ki, bu da milli-mədəni inkişafa, milli yekdilliyə ağır zərbə vurdu, Səfəvi imperiyası daxilində Azərbaycan türklərinin millət kimi formalaşmasını ləngitdi. Sülalənin süqutundan sonrakı hadisələr göstərdi ki, Azərbaycan türklərində milli şüur dini şüurdan daha güclüdür. Bu özünü türk adlandıran müsəlmanlarda və alban adlandıran

xristianlarda qabarıq şəkildə üzə çıxdı. Nəticədə, mərkəzləşmiş dövləti bərpa etmək məhz türk şüuru zəminində baş verdi [107, 58-59].

Nadir şaha sui-qəsdlə ziddiyyətlər məngənəsində boğulan Azərbaycan Nadir şah Əfşar imperiyası süqut etdi. Azərbaycanın əyalət feodallarının bir çoxu özlərini müstəqil xanlar elan edərək, mərkəzi hakimiyyəti bərpa etmək uğrunda mübarizəyə başladı. Feodalizm mərhələsində bütün dünya xalqlarının keçdiyi bu yolu sovet tarixşünaslığı çox əcaib bir formada bir xanlığın digərini işğalı kimi xalqın şüuruna yeridib vahid milli şüurun inkişafına və formalaşmasına imkan vermədi.

Mərkəzi hakimiyyətin süqutundan istifadə edən Rus imperiyası Azərbaycanın separatçı feodallarını müxtəlif vasitələrlə birləşməyə mane olmağa sövq edib, hərbi-siyasi üsullarla Azərbaycanın işğalına başladı. Belə bir şəraitdə Gəncə-Qarabağ bəylərbəyliyi ərazisində Qarabağ və Gəncə xanlıqları yarandı.

Qarabağda dini-ideoloji parçalanmadan istifadə edən Rus imperiyası xristian albanları dini-ideoloji zəmində milli köklərindən ayıraraq, xristian ermənilərə transfer etmək və daha güclü xristian toplumu yaratmaqla müsəlman türklərin dövlətçiliyini bərpa etməsinə imkan verməməyə çalışdı [89,169;95,175-198]. Əvəzində burada erməni dövləti yaratmaq niyyətinə düşdü.

V. N. Leviatov yazır ki, Qarabağın xristian və müsəlman əhalisi eyni mənşəli, vahid xalq olduğunu dərk edirdi. Odur ki, Qarabağ xanlığının yaranması və sonrakı dövrdə Rus imperiyasının hakimiyyət uğrunda mübarizəni dini-ideoloji mübarizəyə çevirmək istəyi baş tutmadı. Xalq bu mübarizəni

olduğu kimi, yəni qruplararası hakimiyyət uğrunda mübarizə kimi dəyərləndirdi [82;83;95,174-227:105,149]. Qarabağ albanları doğma türk mühitində yaşadığından, onlarda milli şüur, dini şüurdan güclü idi. Odur ki, dini şüurun təsiri altında özlərini Qarabağ türklərindən ayırıb onlara qarşı qoymurdular.

1805-ci ildə Qarabağı işğal edən Rus imperiyası burada dini zəmində münaqişələr yaratmaq, xristianlara iqtisadi-siyasi, ideoloji üstünlüklər verməklə xristian albanları etnos olaraq türklərdən ayırmaq, onları müsəlman türklərə qarşı qoymaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirdi. Lakin Rus imperiyasının, erməni kilsəsinin təbliğatı, yaratdığı imkanlar albanları etnik-mədəni oriyentasiyasından ayıra bilmirdi. 1826-cı il müharibələrində xristian albanlar Qarabağın müsəlman türkləri ilə birlikdə Mehdiqulu xanın ətrafında birləşib, rus-erməni işğalına qarşı döyüşürdülər [100,80-81;108,67-68]. Nəzərə alaq ki, bu məlumatı verənlərdən biri erməni, digəri Rus imperiyasına ermənidən də sədaqətli olan Mirzə Adıgözəl bəydir. Bu zaman Mehdiqulu xanın Qarabağda hakimiyyətə və kimsəni məcbur etmə imkanına malik deyildi, onunla birlikdə döyüşənlər könüllü istiqlal mübarizləri idi. Bütün bunlar Qarabağın xristian albanlarında alban-türk şüurunun yüksək olduğunu göstərir. Rus imperiyasının tərəfində çıxış edənlər əsasən xristian din xadimləri və kəşfiyyatının ələ keçirdiyi ayrı-ayrı şəxslər idi. Bu dövrdə Qarabağın xristian dini məbədləri istisna olmaqla, əyalətdə ermənilər çox az, əhəmiyyətsiz sayda olmuşdur [110,63].

Rus mənbələrindən aydın olur ki, Şimali Azərbaycan, o cümlədən, Qarabağa ermənilər

başlıca olaraq bu ölkənin işğalı zamanı erməni kilsəsinin hədə-qorxusu, təzyiqləri, rus ordusunun zorakı təsiri altında köçürülmüşdür [109,6,9-10,29-62]. Qacarlar monarxiyasının xristian əhalisi arasında paylanmış müraciətnamədə deyilirdi: “Siz məskunlaşdırıldığınız yeni ərazidə padşahın təbəələri ilə hüquq bərabərliyini görəcək və dözə bildiyiniz bütün dərd-səri unudacaqsınız. Orada məskunlaşmış xristianlarla yeni vətən tapacaq və müqəddəs dinə olan təzyiqi daha görməyəcəksiniz” [109,47].

S. İ. Qlinka Qacarlar monarxiyası ərazisindən ermənilərin Şimali Azərbaycana köçürülməsini təsvir edərək yazır: “Köçürülənlər ucadan deyirdilər: “Gedirik, Rusiya imperatorunun işıqlı dövlətinin himayəsi altında yaşamağa gedirik! Onun təbəələri kimi yaşayıb-öləcəyik!” Bu qeyri-adi nümunə onların Abbas Mirzənin xüsusi mərhəmətindən istifadə etmələrinə, təmiz və füsunkar yerlərdə naz-nemət və bolluq içərisində yaşamalarına baxmayaraq, başqa erməniləri də ruhlandırır... Kilsələrdə isə ermənilərin başqa dindən olanların zülmündən azad edilməsinə görə fərəhləndirici səsləri eşidilirdi” [109,25-28].

Faktlar göstərir ki, milli şüurda ideologiya, o cümlədən, dini ideologiya xüsusi yer tutur, özünəməxsus funksiya yerinə yetirir. Bu, nestoryanların erməni-qriqoriyan təbliğatına və Rus imperiyasının siyasətinə münasibətdə özünü aydın göstərir. Erməni-qriqoriyanlar və aysorlar qriqoriyan kilsəsinin təbliğatı, fitnəkarlığı və rus ordusunun təzyiqi altında Qacarlar monarxiyası ərazisini tərk edib Şimali Azərbaycana köçsələr də, nestoryanlar erməni kilsəsinin təbliğatına, Rus hökumətinin

şirnikləndirici yardımlarına, ordunun təzyiqlərinə müqavimət göstərərək, vətənlərini tərk etmədilər. Cəmi yüzə yaxın ailə erməni-qriqoriyan fitvasına uyub şimala köçdü [109,49].

Mənbələrin verdiyi məlumatlardan aydın olur ki, Qafqazda erməni dövləti yaratmaq ermənilərdən daha çox Rus imperiyasının planı olub [54;89]. N. N. Şavrov yazır: “1826-1828-ci illər Qacarlar monarxiyası ilə Rus imperiyası arasındakı müharibəyə qədər Yelizavetpol quberniyasında və İrəvanda ermənilər sayca cüzi olub, heç bir əhəmiyyət kəsb etməirdi“ [110,63]. Beləliklə, Rus imperiyası xristian alban türklərini assimilyasiya edib varlığına son qoymaq üçün kütləvi surətdə ermənilərin Azərbaycana köçürülməsinə qərar verdi və dərhal bu işin icrasına başladı. “Mümkün qədər xristian əhalisi ilə doldurmaq üçün Naxçıvana, İrəvana və Qarabağa Qacarlar monarxiyasından ermənilərin köçürülməsi başlandı“ [109,45].

Hələ 1826-cı ildə Rusiya ilə başlayan müharibənin ilk aylarında Qacarlar monarxiyası ərazisindən Qarabağın dağlıq ərazisində 18 min erməni ailəsi üçün Marağalı, Canyataq, Yuxarı Çaylı, Aşağı Çaylı və b. kəndlər salındı [111,10]. 10 fevral 1828-ci il Türkmənçay müqaviləsi ilə Rus imperiyası Şimali Azərbaycanın işğalını qanuniləşdirdi. Qacarlar monarxiyası ərazisindən Şimali Azərbaycana erməni və digər xristianların köçürülməsinə səlahiyyət aldı. Birinci olaraq Türkmənçaya yaxın olan müxtəlif kəndlərin erməniləri Qarabağa yola düşdülər [109, 21]. Daha dəqiq, 8249 erməni ailəsi İrəvan, Qarabağ və Şirvan əyalətlərində yerləşdirildi [112,13].

S. İ. Qlinka yazır: “Türkmənçay müqaviləsindən keçən qısa müddət ərzində ermənilərin Rusiya

hüdüdlərinə (Şimali Azərbaycan - X. X.) köçürülməsinin ədalətli və düzgün təsviri belədir: üç ay yarım ərzində səkkiz mindən çox ailə Arazı keçdi. Maddi yardım və qabaqcadan nəzərdə tutulmayan xərclər üçün onlara 14 000 manat qızıl pul və 400 manat gümüş pul verildi.

Bu qədər xərclə Lazerev Rusiyaya 40 000-ə yaxın çalışqan və zəhmətkeş yeni insan (xristian-X. X.) gətirdi“ [109,40]. Bunun ardınca Rusiya ilə Türkiyə arasında bağlanan Ədrinapol sülh müqaviləsinə uyğun, 1828-1830-cu illər ərzində Türkiyədən Zaqafqaziyyəyə 84 600 erməni köçürüldü və Göyçə gölündən başlayaraq Qarabağ dağlarında yerləşdirildi [113, 59]. Elə bu illərdə rəsmi və ya bir hissəsi qeyri-rəsmi qaydada Qarabağın dağlıq ərazilərinə daha 124 000 erməni köçürüldü və az vaxtda onların sayı 200 000-ə çatdırıldı [113,59].

Hələ rus qoşunları Azərbaycanda hərbi əməliyyatlara başlamazdan əvvəl Qafqaz qoşunlarının baş komandanı Sisianov I Nikolaya məktubunda yazırdı ki, Qarabağ nəinki Azərbaycanın, bütün Qacarlar monarxiyasının qapısıdır. Biz hökmən burada möhkəmlənməli və ermənilərin üstünlüyünü yaratmalıyıq. Ermənilərin Azərbaycanda necə məskunlaşdırılması məsələsi də planlaşdırılmışdı. İlk öncə ermənilər vasitəsi ilə çoxdan süqut etmiş Bərdə şəhərini dirçəltmək, burada erməniləri məskunlaşdırmaqla Albaniyanın qədim paytaxtını erməni şəhəri kimi bərpa etmək və burada erməni dövləti yaratmağa güclü siyasi önəm vermək lazım idi. Lakin əhalinin müqaviməti, burada ermənilərin mühafizəsinin təşkilinin çətinliyi, həmçinin ermənilərin Qarabağ düzünün yay istilərinə dözə bilməyəcəkləri mülahizəsi Rus

imperiyasını Bərdəni ermənilər vasitəsi ilə dirçəltmək planından əl çəkməyə məcbur etdi. Ermənilərin dağlıq ərazilərdə, birinci növbədə Qarabağın paytaxtı Şuşa şəhərində yerləşdirilməsinə qərar verildi. Onların Araz çayını Qarabağ tərəfə keçən kimi Şuşa şəhərində yerləşdirilməsinə başlandı. Bu proses ciddi müqavimətlə qarşılandı da, onu dayandırmaq mümkün olmadı. Rus imperiyası erməniləri Şuşa şəhərində yerləşdirməyə nail oldu [116,461].

Lakin Qafqaza köçürülən ermənilər bununla kifayətlənməyib, Dəclə və Fərat çaylarının mənbəyindən Qara dəniz - Xəzər dəniz sahillərinə qədər geniş bir ərazidə Böyük Ermənistan yaratmaq üçün real addımlar atırdı. Ermənilər bunun üçün nəinki albanlar kimi azsaylı əhalini, hətta gürcüləri və Azərbaycan türklərini assimilyasiya edib tarix səhnəsindən çıxarmaq, Qafqazın qədimdən erməni xalqının "vətəni" olduğunu "sübut" etmək istəyirdi. Bu məqsədlə gürcü və alban məbədlərində, monastrlarda milli izləri məhv etməyə, alban və gürcü yazılarını daşlardan silməyə, daşların özünü tikililərdən çıxarıb, yerinə erməni yazıları olan başqa daşlar qoymağa çalışırdı. Buna aid çoxlu misallar, faktlar mövcuddur [54,49-50;117,3-4,13,31]. Artıq XIX əsrin 30-cu illərində Fransa mətbuatı Avropada təbliğat aparırdı: "Qafqazın gələcəyi ermənilərə məxsusdur, onların qonşuları olan gürcülərin və tatarların (türklərin - X. X.) isə erməniləşməkdən başqa əlacları yoxdur" [117,31]. Eynilə belə bir təbliğat rus mətbuatında da getməkdə idi [117].

Lakin Avropa imperializminin və Rus imperiyasının Qafqazda ermənilər vasitəsi ilə yaratmaq istədikləri etnik mənzərə arzu etdikləri,

planlaşdırdıqları kimi alınmadı. “Xristianları müsəlmanların zülmündən azad etmək” şüarı, təbliğatı Qafqazda gürcüləri və digər xristian əhalini siyasi-ideoloji cəhətdən ruslara yaxınlaşdırsa, könüllü surətdə Rusiya imperiyasına birləşdirsə də, ermənilərin və rusların Qafqaza köçürülməsi ilə onlar arasında ciddi ziddiyyətlər meydana çıxdı. Bu mədəniyyətlərin, mentalitetlərin ziddiyyəti idi. Nə qədər ki, mədəniyyətlərin ancaq dini-ideoloji tərəflərindən istifadə edilirdi, gürcü və xristian albanlar erməni və xristianları müdafiə edirdi. Lakin mədəniyyətlərin ilkin əsasları qarşılaşanda, dini ideologiya arxa plana keçdi. Qafqazın xristian və müsəlman əhalisi Rus imperiyasına və ermənilərə qarşı birgə mübarizəyə qalxdı. 1826-cı ildə Qafqazda Rus imperiyasına qarşı başlayan üsyanda gürcü zadəganları, alban və gürcü kilsəsi Qafqazın türk və müsəlmanları ilə birlikdə iştirak edirdi [54, 59-60,76;100,78-82;118,611-618].

Göründüyü kimi, Rusiya Qafqazda demoqrafik vəziyyəti dəyişib xristian institutları vasitəsi ilə albanları, türk və müsəlmanları assimilyasiya edib burada möhkəmlənmək istəyirdi. Lakin bu siyasət də imperiya üçün arzu olunan nəticəni vermədi, əksinə, albanların, türk və müsəlmanların milli oyanışı ilə nəticələndi. M. Ə. Rəsulzadə həmin milli oyanışı belə təsvir edir: “1803 sənəsi ilə 1828 sənələri arasında, başda qəhrəmani-milli Cavad xanın dastanı bir müdafiəsi olmaq üzrə, müxtəlif səhifələrə girən mücadilə və müharibəsi nəticəsində Azərbaycan xanlıqları kəndi mənliklərini həqqilə dərk etmədən, kəndisini idrak etmiş milli bir sima göstərmədən, tamamilə İran hərəs və nüfuzu-mənəvisi altında ikən - mövqelərini müasir bir ordu ilə gələn rusun qüvvət

bazusuna tərək və qəzayə təslim oluyorlarsa da, xalq kəndinə məxsus ədəbiyyatı, şairləri, aşiq və dərvişləri ilə hüzn və məsərrətini kəndi lisani ilə tərənnüm ediyor və kəndi idrakı ilə bir vücud olduğunu sezdiyordu.

Əvət! Rəhləsi üstündən enməyən Fizulisi, Koroğlu ilə bağlı yanıq Kərəmə ağlayan aşıqləri, bu aşıqlərin ürək dağlayan sazları ilə çobanların ruhə sinən türküləri, cocuqların sevə-sevə oxuduqları maniləri, anaların yavrularını uydurkən çağırdıqları ninniləri - xəvvasının düşüncəsi ilə - kəndisini İranlı bilən bu xəlqin müdhiş bir zillətdə olduğunu göstəriyor:

- Xayır, degil, sən türksən! - degiyordu“
[119,13].

Milli oyanışın digər səbəbi haqqında M. Ə. Rəsulzadə yazır: “Şimali Azərbaycan, Rus təhdidi idarəsinə keçdikdən sonra siyasi hüququnu kamilən itirmiş, məhkumiyyətin acısını tamamilə dadmışdı. Əvvəlki zamanda o, gördüyü hərs məhkumiyyətini müştərək bir din və müştərək mədəniyyət təsiri ilə sezmiyordu. Çünki o zaman milliyyətini - söziün bu günkü mənası ilə daha müdrək deyildi. Getdikcə farslaşan Azərbaycan türkü bu dəfə ruslaşdırmaq siyasətinə məruz qalıyordu. Təbiü idi ki, bu hal xəlqin həssas əsəblərinə toxunuyor, müdafiəyi-nəfs hissələrini dərindən qıcıqlıyordu. Bunun üçün də xəlq kəndisini düşünməyə məcbur idi [119,16].

XIX əsrin əvvəlləri Azərbaycan xalqı çox güclü hərbi, iqtisadi-siyasi, mədəni, ideoloji, bir sözlə zorakı üsullarla mənəvi cəhətdən dəyişdirilərək (assimilyasiya edilməklə) məhvedilmə siyasətinə

məruz qalmışdı. Belə bir şəraitdə Azərbaycan türkləri yüksək milli şüura malik olmamaqla bərabər, qabaqcıl elmi şüura da malik deyildi, “alim görünənlərin boşboğazlığı” cəhalətdən başqa bir şey deyildi [120,116]. Lakin onlarda yüksək vətənpərvərlik ruhu, vətən ideologiyası var idi. “Vətəni sevmək də imandandır!” formasında vətən ideologiyası dini ideologiya ilə çulğaşıb, bütün milli və dini hissləri vətən və xalqın birliyinə səfərbər edir, onları “vətən və yurd eşqi, arzusu ilə” birləşdirirdi. Xorasana sürgün olunmuş Qarabağ elləri məhz bu ideologiyanın təsiri ilə vətənlərinə döndülər və dövlətlərini (xanlıqlarını) qurdular [100,33]. Milli birliklərini, adət-ənənələrini, əxlaqlarını, zadəganlığını, dinlərini, vətən və dövlətlərini inadkarlıqla qorudular.

Qarabağ albanlarının dini-ideoloji birlik və siyasi-ideoloji təbliğat nəticəsində yad etnosun təsirinə düşməsi, vətənin işğalında müəyyən rol oynadı. Lakin Qarabağda məskunlaşmış ermənilərin xristian təəssübkeşliyi ilə onların bura gəlməsini istəyən albanların inam və etiqadı, adət-ənənəsi, əxlaqi baxışları arasında fərqli cəhətlərin mövcudluğu aşkar oldu. Onlar arasında ilk ünsiyyəti quran, ideoloji həmrəylik yaradan qriqoriyan təriqəti lazım olan birgəyaşayış həmrəyliyini yarada bilmədi. Kilsə və din xadimləri də daxil olmaqla albanlar ermənilərə qarşı mübarizəyə qalxdılar. Lakin albanların dini təəssübkeşliyinə rəğmən, ermənilər başlıca olaraq alban kəndlərində və onların yaşayış məntəqələri ətrafında məskunlaşdırıldığından, albanlardan sayca qat-qat çox idilər. Erməniləri rus hakimiyyəti və ordusu müdafiə etdiyindən albanların onlara qarşı mübarizəsi də çətinləşirdi.

Lakin həmin mübarizənin yüksək səviyyəyə çatması ilə buradakı dini-ideoloji dayaqlarını itirməkdən qorxan Rus imperiyası 1836-cı ildə Alban patriarxlığı-katalikosuluğunu ləğv edib, onun tabeliyində olan vilayət və qəzalarda Eçmiədzin katalikosluğuna tabe iki yepiskopluq və bir vərəsəliklə keçən yeparxiya yaratdı [54,59-60;51,227]. Albaniyanın və alban kilsəsinin müstəqilliyini qoruyan Alban patriarxı əvvəlcə həddindən artıq sıxışdırılmış, sonra Qarabağın və Gəncənin Rusiyaya birləşdirilməsi nəticəsində ləğv olunmuş və bu, heç kəsə bildirilməmişdi [54,60]. Həmin hadisə ermənilərin Qarabağda Azərbaycan mədəniyyətinə qarşı törədilən genosid idi ki, Rus imperiyası vasitəsi ilə həyata keçirilmişdi.

Təəssüf ki, Azərbaycan Sovet albanşünaslığı albanların ermənilər tərəfindən zorakı, amansız assimilyasiyası haqqında qaynaqları heç vaxt diqqət mərkəzinə çəkməmişdir. Halbuki problem xüsusi tədqiqat tələb edir. Mənbələrin məlumatından aydın olur ki, albanların assimilyasiyası zamanı xüsusi mənəvi-siyasi, iqtisadi zorakılıq tətbiq olunmuşdur. Erməni müəllifi A. E. Xan-Aqov yazır: “Cavanşir qəzasının (Dağlıq Qarabağın - X. X.) əhalisi başlıca olaraq tatarlardır (türklər - X. X.), ermənilər bu rayona başqa yerlərdən gəlmişlər“. O, məlumatını belə tamamlayır: “İrəndən gəlmə ermənilər, yerli Qarabağ ermənilərindən (xristian albanlardan - X. X.) dilləri, hətta geyimləri ilə də fərqlənirlər. İran erməniləri yerli ermənilərin (albanların - X. X.) dilini başa düşmürlər. Lakin gəlmələr tezliklə yerlilərin dilini unutdurdular“ (115, 388). Digər erməni tarixçisi A. S. Vatepetov yazır: “Erməni katalikosluğu və naxararlığının mənafeyi hər dəfə tələb etdikdə,

erməni kilsəsi həmişə yadelli işğalçıların köməyinə əl atır, “Xaç bayrağı ilə öz yolu üzərində tarixi Albaniya və onun bir hissəsi olan Qarabağ (Artsax) xalqlarını“ yox edirdi“ [52, 99].

XIX əsrdə Azərbaycanda yaranan Məlikov familiası albanların assimilyasiyasının digər bir xüsusiyyəti haqqında məlumat verir. Məlum olduğu üzrə, “məlik“ idarə titulu Qarabağda XVIII əsrdə xristian albanlar arasında yaranmışdır. XIX əsrdə Qarabağ xanlığının Rus imperiyası tərəfindən işğalı və xanlıq idarəçiliyinin ləğvi ilə “məlik“ titulu da ləğv edildi. Bu zaman həmin titulu daşımış şəxslər zadəgan zümrəsi olmalarının əlaməti kimi Məlikov familiasını qəbul etdilər. Onların xristian hissəsi erməni mənəvi mühiti ilə təmas qurmaqla assimilyasiya olunub erməniləşdilər və erməni etnoniminə keçdilər.

Mənbələr və tarixi faktlar göstərir ki, elmi şüurun, intellektual səviyyənin yüksəkliyi milli mənlik şüurunun dərk edilməsinə fəal təsir göstərir. Qarabağda Rus imperiyasının ermənilər vasitəsi ilə əhalinin zorakı surətdə xristianlaşdırıldığı bir dövrdə xristian albanların müsəlman dinini qəbul edib türk etnoniminə, vahid mənəvi ideoloji sistemə keçməsi də alban zadəganlarının bu hissəsində elmi intellektual səviyyənin və milli mədəniyyətin yaradıcı gücünün təsiri altında milli mənlik şüurunun dini şüura üstün gəlməsinin nəticəsi idi [121;52,98,170]. Lakin albanların erməniləşməsi heç də asan baş verməmişdir. Onlar rus imperiyasının zorakı siyasətinə ciddi müqavimət göstərmişlər. Həmin müqaviməti qırmaq üçün Rus imperiyası Qarabağda və Azərbaycanın digər regionunda ermənilərin böyük say üstünlüyü yaratmaq siyasətini

gücləndirmiş, Türkiyədən və başqa ölkələrdən onların Azərbaycana köçürülməsini davam etdirmişdir. Belə ki, 1877-1879-cu illər Rus-Türk müharibəsi zamanı Zaqafqaziyaya 85 000 erməni ailəsi köçürüldü. N. N. Şavrov yazır ki, 1908-ci ildə köçürülənlərin hesabına ermənilərin sayı 1 300 000 nəfərə çatmışdır. Onların bir milyondan çoxunu Rus imperiyası xarici ölkələrdən köçürüb gətirmişdir [113,60].

Rus imperiyası Qafqazda ermənilərin say çoxluğunu yaratmaqla əslində burada türk və müsəlmanları onların əsarətinə vermişdi. Ermənilər hətta xristian gürcüləri belə sıxışdırırdılar [54]. Qafqazda türk və müsəlmanlar üçün ikiqat rus və erməni əsarəti sosial-iqtisadi və mənəvi həyatın bütün sahələrini əhatə edirdi. Məsələn, Şuşa şəhər gimnaziyasında Ə. Ağaoğlu da daxil olmaqla 5 nəfər türk oxuyurdu: "Bu beş nəfərin illər boyu davam edən təhsil həyatında erməni cocuqlarından çəkdiqləri zülmü təsvir etmək imkan xaricindədir. Tənəffüslərdə biz, beş türk çocuğu cəld tərپənib arxamızı divara dirəməyi qənimət bilirdik. Yüzlərlə erməni çocuğu qəflətən üstümüzə hücum edirdi. Biri başımızdan papağı alıb atırdı. Qalanları 4-5 altun qiyməti olan Buxara dərisindən tikilmiş papaqları təpiklə kos kimi ora-bura vururdular. Bəziləri qiymətli, əksərən dəvə yunundan toxunmuş pencəklərimizin ətəklərindən yapışır, o yan bu yana çəkir, parçalayır, dartıb tikişlərini sökürdülər. Müqavimət göstərmək fikrinə düşəndə yumruq, qapaz, təpik altında bizi əzirdilər. Bəzən hamısı üzümüzə şahid durur, bizə haqsız yerə cəza verdirirdilər. Dostlarımızın çoxu dözə bilməyib,

məktəbi tərک etdilər. Son sinifə qədər türklərdən yalnız mən tab gətirə bildim“ [122,6-7].

Milli inkişafın özünəməxsus qanunauyğunluqları var. Bəzən müstəqil dövlətçiliyə, hətta hakim imperiya mövqeyinə malik xalqlar tənəzzül edib dövlətçiliyini itirdiyi bir dövrdə, müstəmləkə əsarətində olan xalqlar inkişaf edir, mədəniyyət fenomenləri yaradır. Tarixdə belə misallar çoxdur. Əsərimizin həcmi və tədqiqatımız imkan vermədiyindən bu misallardan ətraflı bəhs edə bilmirik. Məsələyə ötəri nəzər salmaqla kifayətlənirik.

Dünya etnoqrafiya elmində birmənalı sübut olunmuşdur ki, etnos - qəbilə, tayfa, xalq, millət məskun olub formalaşdığı ərazinin təbii-coğrafi şəraitinə uyğun etnososial təbəqələr yaradır və mental xüsusiyyətlər qazanır. Bu xüsusiyyətlərlə o, həmişə başqa xalqlardan fərqlənməyə çalışır, öz rəftar və davranış normalarının, stereotiplərinin və s. mənəvi dəyərlərinin düzgün olduğuna inanır, hərəkətlərinin, əxlaq normalarının başqa etnosların necə qiymətləndirməsindən asılı olmayaraq, birmənalı “biz beləyik, belə də olmalıdı, yaşanılmalıdır“ hökmünü verir. Başqa etnoslarla münasibətdə olarkən stereotip və davranışı, geyimi və s. hətta mimikası ilə də fərqlənməməyə çalışır, vahid sosial psixologiyaya və milli ruha malik olur. Hər bir sosial təbəqənin funksiyası, ümumi adət-ənənə və əxlaq qaydaları müqəddəs hüquq qanunları xarakteri daşıyır. Millətləşmə dövründə qəbul edilən hüquq qanunları da birbaşa mental xüsusiyyətlərdən doğur və ona əsaslanır. Müəyyən ərazidə formalaşan etnosların yaradıcı enerjisi, siyasi-mənəvi arzuları, ibtidai instiktlər onları daima başqa xalqlarla

mübarizəyə, fərqlənməyə təhrik edir. Bu mübarizədə isə etnoslar üçün başlıca şərt istəyinin, rəftar və davranış normalarının, mənəvi dəyərlərinin düzgün olmasını sübut etməkdir. Vahid mənəvi dəyərlər sisteminə daxil olan etnosun hər hansı bir üzvünün bu dəyərləri pozması digərlərinin hissinə, ruhuna toxunur və etnos buna qarşı dözümsüzlük göstərir. Bəzən etnosun üzvü səhvən milli əxlaqa xələl gətirmiş olanda, özünü intihara qədər cəzalandırır, ya da toplumun cəzasını ədalətli qəbul edir. Bəzən milli cəza ölüm hökmünə qədər yüksəlir. Mənəvi bütövlüyün qorunmasına müqəddəs iş, borc kimi yanaşdığından etnos siyasi hakimiyyəti itirdiyi şəraitdə mənəvi bütövlüyünü qoruyub saxlamaqla yaşayır və hətta inkişaf edir [119, 123]. Milli mənəviyyatın bütövlüyünün qorunması zərurətinin dərk edilməsi, elmi, siyasi, iqtisadi şüurun inkişaf etdirilməsinə müqəddəs iş kimi yanaşmağa təhrik edir. Bunun müsbət nəticəsini etnos dərhal duyur və bu işdə fədakarlıq göstərir. Təəssüf ki, milli inkişafın bu qanunauyğunluğunu imperiya ideoloqları, əsarət altına alınmış xalqların imperiyaya satılmış “ziyalı və tarixçiləri” imperialist dövlətlərin əsarət altına alınmış xalqlara mədəni təsiri kimi izah edirlər. Qalib etnosun məğlub etnosun inkişafında yeganə rolu onun müxtəlif səbəblərdən sükunət halına keçmiş potensial enerjisini hərəkətə gətirmək, mübarizəyə cəlb etməkdən ibarətdir. Hər bir etnosun inkişafının mənəvi onun mənəvi gücü, milli ruhu və daxili birlik qüvvəsidir. Mənəvi cəhətdən zəngin və bütöv etnoslar hərbi-siyasi cəhətdən məğlub olduqda belə, lazım olan xüsusiyyətlərini rəqib üzərində qələbəyə qədər inkişaf etdirə bilirlər. Lakin etnosun mənəvi məğlubluğu, mənəvi xarakterinin pozulması

onun tənəzzülü və süqutu ilə nəticələnir. Mənəvi cəhətdən məğlub olmuş etnos nadir hallarda təkrarən özünü bərpa edib süqutdan xilas ola bilər.

XVIII əsrin ikinci yarısı, XX əsrin əvvəlləri üçün Azərbaycanda gedən inkişafın, Qarabağda yaranan fenomen mədəniyyətin başlıca hərəkətverici qüvvəsi burada tarixən yaranan milli-mənəvi mədəniyyətin kosmopolitizmdən uzaq, onunla ziddiyyət təşkil edən, heç bir müştərək dəyəərə malik olmayan, “meşə ayısı” təxəllüslü ruslara mənəvi varlığını sübut etmək uğrunda apardığı mübarizə idi.

Göründüyü kimi, Qarabağ ümumazərbaycan mədəniyyətinin tərkib hissəsi olmaqla tarixən özünəməxsusluğu ilə fərqlənmiş “Kiçik Azərbaycan” təsəvvürünü yaradır. Çünki, Qarabağ yalnız Azərbaycan üçün deyil, bəşəriyyət üçün sivilizasiya beşiyi olmuşdur. Azərbaycan hüdudunda milli mədəniyyət kimi formalaşan dəyərlərin kökü Qarabağda idi. “Çünki, “külli Qarabağın abi-həyatı” ən çox məhz Şuşada həmişə bayatıdan, həmişə musiqidən və poeziyadan ibarət olub. Əsətir, folklor, dil, etnos, adət-ənənə, bədii təfəkkür və milli özəlliklə məkan, ərazi, torpaq və təbiət arasında qaynaq və qovşaq çox az bölgələrdə burada olduğu qədərdir.

Əsrlər, qərinələr boyu Şuşa maddi nemətlərdən daha çox milli-mənəvi nemətlər “istehsalı” ilə məşhur olub” [33,4]. Qarabağ tarixən vahid milli-mənəvi sistem yaratmış və onu fasiləsiz inkişaf etdirmişdir. Bu mədəniyyət müxtəlif mədəniyyətlərə qovuşaraq onları zənginləşdirmişdir. Bəzən də “Qarabağ” adı ilə məlum mikromədəniyyət uzun tarixi dövr ərzində özünəməxsusluğunu qoruyaraq yaşatmışdır. Dünyanın müxtəlif ölkələrində mövcud olmuş və

olan Qarabağ etnonim və toponimləri bunun nəticəsidir. “Ümumiyyətlə, Qarabağ regionunda toplanmış yazılı və şifahi bədii nümunələrin koloriti, mövzu və janr rəngarəngliyi, Azərbaycanın bir çox yerlərində artıq unudulmuş, dövrüydən çıxmış olan örnəkləri bu regionun beynəlmiləl, qədim və zəngin bədii fikir sərvətinə dəlalət edir” [33,14].

Xalqın malik olduğu qədim dövlətçilik şüurunun nəticəsi idi ki, Səfəvi-Əfşar sülaləsinin süqutu ilə Azərbaycanın tarixi əyalətlərində müstəqil feodal dövlətlərinin yaranması sürətlə baş verdi. Onlardan biri də Qarabağ xanlığı oldu. Qarabağ xanlığının yaranması tarixən burada mövcud olan mənəvi dəyərlərə, adət-ənənəyə söykənirdi. “Vətəni sevmək də imandandır!” xalq zərb - məsəli və

Əzizinəm, Qarabağ,
Şəki, Şirvan, Qarabağ,
Aləm cənnətə dönsə,
Yaddan çıxmaz Qarabağ.

bayatısı burada bütün mənəvi münasibətlərin, mədəni quruculuğun ruhu idi. Qarabağda hər bir sosial təbəqə Vətən qarşısında borcunu dərk edir və üzərinə düşən funksiyasını yerinə yetirirdi. Əhalinin tələbatının ödənilməsi üçün lazımi şərait yaradılır, hərbi qənimətlər yoxsullara paylanmaqla onları mülkiyyət sahibi edirdilər [124,111]. Bu tədbirlər əhalidə hakimiyyətə qarşı məhəbbət doğurur, xanlıq iqtisadi-sosial və mədəni cəhətdən sürətlə inkişaf edir, Xan sülaləsi xalqın dəstəyini qazanırdı. Qarabağ xanlarının elm adamlarını, din xadimlərini, nüfuzlu ağsaqqalları, maarifçiləri yüksək qiymətləndirməsi və qayğı ilə əhatə etməsi ölkənin mədəni cəhətdən

çıxəklənməsi ilə bərabər, Xan sülaləsinin nüfuzunu da yüksəldirdi [124,145;125,242-243].

Pənahəli xan Şuşa şəhərinin layihəsinin hazırlanması və tikintisi üçün yerli memar və ustalarla bərabər, Şərqi tanınmış sənətkarlarını da cəlb etmişdi. Şəhər Şərqi memarlığının bütün incəliklərindən istifadə etməklə, təbii dağ istehkamının davamı kimi yaradılmış hərbi müdafiə qalası, zadəgan şəhəri, maarif ocağı, sənətkarlıq və ticarət mərkəzi, istirahət və karvansaraylar kompleksini özündə birləşdirən yeni memarlıq incisi idi. Bu yeni üslub və mənzərə dövrün memarlıq və incəsənətinə bələd qabaqcıl şəxslərin diqqətini çəkmiş, onu Parislə müqayisə edərək "Kiçik Paris" adlandırmışlar [126,127]. Qarabağ xanı alimləri, şairləri, rəssamları, musiqiçi və xanəndələri, nəqqaşları, memar və yaxşı ustaları Şuşa şəhərinə dəvət edərək, onların burada məskunlaşmasına lazımı qayğı göstərir, məscid, mədrəsə və ehsan evləri tikdirirdi [124,145;125,242-243;126,45;128,200-201]. "Pənahəli xan tərəfindən müstəqil ərazi və dövlət vahidi kimi Qarabağ xanlığının əsası qoyulduqdan sonra, Qarabağda mədəni, ədəbi, elmi mühit mənəvi intibah məqamına çatır. Bu vaxtdan Qarabağın fitri təbii gözəlliyi onun poeziya, sənət hüsnü ilə bərabər ahəng, vəhdət və zirvə təşkil edir. Şer və təbiət, poeziya və musiqi, muğam və qəzəl bəlkə də hələ heç yerdə buradakı qədər harmoniya kəsb etməmişdi:

Küllü Qarabağın abi-həyatı
Nərmü-nazik bayatıdır, bayatı
[33,19].

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının müxbir üzvü Y. Qarayev yazır: “Bütün bunlar yalnız folklor sənəti dairəsində yox, Azərbaycanın bütövlükdə mənəvi mədəniyyəti tarixində Qarabağa təkrarsız, unikal tarixi mövqə təmin etmiş olur. Qanunauyğun olaraq, XVIII əsrdə yeni, realist milli şer məktəbinin əsası da Qarabağda qoyulur” [33,21].

Artıq XVIII əsrin birinci rübündən Rus imperiyası Azərbaycanı siyasi münəqişəyə cəlb etmiş və elan olunmamış işğal siyasəti aparırdı. Bu prosesdə Azərbaycanın türk və müsəlmanları bir xalq olaraq güclü mənəvi birlik nümayiş etdirirdilər. Lakin Azərbaycan xalqının və onun hərbi-siyasi səviyyəsinin qarşı tərəfdən aşağı olması hər an özünü göstərirdi. 1803-cü ildə başlayan Rus işğalına qarşı Azərbaycan xalqı mənəvi bütövlük, yüksək vətən ideali, kütləvi mübarizə nümayiş etdirsə də, liderlərinin siyasi zəifliyi Azərbaycan xalqının məğlubiyyəti, Qarabağın asanlıqla işğalı, liderlərinin isə məhv olması ilə nəticələndi. Rus ordusuna döyüşsüz təslim olması İbrahim xanı gözdən saldı. Lakin onun ailəsi və 17 bəyzadə ilə birlikdə öldürülməsi xalqın hissinə toxundu [128,178;129]. Azərbaycan xalqının adətinə görə, ağsaqqala, böyüyə hörmətsizlik heç vaxt bağışlanılmır və unudulmur. İbrahim xana və digər bəyzadələrə ruslar tərəfindən sui-qəsd də Qarabağ əhalisində rus hökumətinə və qanunlarına qarşı barışmaz münasibət yaratdı. Çünki, Azərbaycan xalqının əxlaqı, adət-ənənəsi, inam və etiqadı bütöv idi. Onun mənəviyyatında hər hansı parçalanma, yad təsirə məruz qalma baş verməmişdi. Odur ki, Azərbaycan xalqı, o cümlədən, Qarabağ əhalisi birmənalı şəkildə, istiqlal mübarizəsinə başladı.

Etnik-milli bütövlüyün başlıca əlaməti etnosun özünə tənqidi yanaşa bilməsi, adət-ənənəsinin, əxlaqının doğruluğuna inamı, qüsurlarını görmək, tənqid və islah etmək, düzgün mövqedə olduğunu və milli iddialarına layiq olduğunu rəqibə sübut etməkdən ibarətdir. Elə bu iddialarla hələ Qacarlar monarxiyası ilə Rus imperiyası arasında müharibə başa çatmamış, 1826-cı ildə Rus imperiyasına qarşı hərbi-siyasi mübarizəyə başladı. Bu dövrdən yaranan “qaçaq”, “xalq intiqamçıları” adlanan hərbi silahlı dəstələr Azərbaycanın müstəqilliyi elan edilənə, Azərbaycan Cümhuriyyəti yaranana qədər mübarizəni davam etdirdi.

Tarixdə birmənalı sübut olunmuşdur ki, hərbi-siyasi qələbə ilə heç bir xalqı uzun müddət əsarətdə saxlamaq mümkün deyildir. Hər hansı xalqı əsarət altına salmaq üçün o mənəvi cəhətdən məğlub edilməlidir. Rus imperiyası da Azərbaycan xalqını hərbi-siyasi cəhətdən məğlub etməsinə baxmayaraq, onu mənəvi cəhətdən məğlub edə bilmədiyindən özünə tabe edə bilmirdi. Odur ki, onun sosial strukturunu, adət-ənənəsini, əxlaqını pozmaq siyasəti həyata keçirməyə başladı. Bu məqsədlə xan, bəy və zadəgan silkini etnososial strukturdan yox etmək üçün onların hüquq və vəzifələrini əlindən alıb, bir təbəqə kimi məhv etmək istiqamətində tədbirlər həyata keçirməyə başladı [118,657-664]. Çünki xan, bəy, zadəgan zümrəsini ləğv etmədən, kütləni, qara camaatı tabe etmək, onun mənəviyyatına hakim olmaq mümkün deyildi. Zadəgan-elita təbəqəsi xalqın-millətin zəkası funksiyasını yerinə yetirir. Bu sosial təbəqəni məhv etməklə qara camaata istənilən məsələni inandırmaq, ona istənilən yönüm vermək mümkün

olur. Rus imperiyasının azərbaycanda xan, bəy, ağa və bütövlükdə zadəgan silkini aradan qaldırmaq istiqamətində həyata keçirmək istədiyi tədbirlər “hər yerdə əhalinin ciddi müqaviməti ilə qarşılandı”, onların müdafiəsi üçün yerlərdə könüllü silahlı dəstələr yarandı. Zadəganların “öz din qardaşları içərisində tarixən yaranmış nüfuz və təsiri” onların müdafiəsini ümumxalq mübarizəsi səviyyəsində təmin etdi. Bu mübarizədə Qarabağda bəylərin hökumətə qarşı müxalifəti düşünülmüş bir siyasi baxış durumuna gəlməkdə idi. Rusiya baş qərargahı zabitlərindən biri, Simbirsk sürgünündən yenicə qayıtmış polkovnik Cəfərqulu ağa Cavanşirin “çoxlu bəy yığıncağında” danışması barədə həyəcanlı xəbər verirdi. Cəfərqulu ağa bir zamanlar Tatarıstanda “Qarabağ bəyləri kimi” güclü zadəgan zümrəsinin (xanların, knyazların, əsilzadələrin) olduğunu bildirərək söyləmişdi: “...ruslar onları bütünlüklə yox etdilər, buna görə bu iş sizin də başınıza gələ bilər, buna yol verməmək üçün isə onlar (bəylər-red.) rus hökumətinə qarşı... elə davranmalıdırlar ki, bu hökumət onlardan çəkinib qorxsun, onların yardımına ehtiyacı olsun” [118,633-664]. Beləliklə, xalqın öz zadəgan silkini yekdil müdafiəsi, kütləvi silahlı üsyanın baş verməsi I Nikolayı Azərbaycanın zadəgan silkinin ləğvi haqqında verdiyi qanunu xüsusi fərmanla ləğv etməyə məcbur etdi [130,309-313]. Beləliklə, Azərbaycan türk və müsəlmanlarının mənəvi bütövlüyü Rus imperiyasına onun sosial strukturunu pozmaq, mənəvi cəhətdən məğlub etməyə imkan vermədi. Lakin Rus imperiyası çirkin planlarından əl çəkməyib,, milli psixologiyanın zəif, təsir göstərilməsi mümkün olan yerlərini axtarırdı. İçki və rus qadınları vasitəsi ilə milli əxlaqı pozmağa,

xüsusilə zadəganları xalqın gözündən salmağa önəm verirdi. Bu məqsədlə, Cəfərqulu xanı Simbirsk sürgünündən Peterburqa gətirib, bar və gecə klublarında ona meydan verməklə, əxlaqını pozub xalqın gözündən salmağa çalışır. Lakin Cəfərqulu ağanın nəinki əxlaqı pozulmamış, əksinə o, rus siyasətinin incəliklərini mənimsəyərək həmvətənlərinə zadəgan silkinin qorunması zərurətini dərk etdirməyə çalışmışdır. Bu barədə rus hərbi tarixçisi general Pottonun qeydləri xüsusi maraq doğurur: “1857-ci ildə Cəfəri görən səyyahlardan biri qeyd edir ki, o, artıq hörmətli ağsaqqal idi və həyat yolunun buraxdığı izlərə baxmayaraq, keçmişdə cismində böyük həyati qüvvə olan bu şəxsin sıx saqqallarının xüsusi çalar verdiyi gözəl və xarakterik çöhrəsi, uca qaməti adamı heyrətə gətirirdi. Təmkinli davranması, boy-buxunu onu sayılıb-seçilən Azərbaycan türk bəylərindən fərqləndirirdi. Şərqdə isə boy-buxunluluq, qamət qanın saflığı və zadəganlıq rəmzi kimi qiymətləndirilir. Onun iradəsini heç bir qüvvə və ağır illər qıra bilməmişdi” [131,420].

Rus imperiyası Azərbaycan xalqının mənəviyyatına hakim olmaq üçün onun liderlərini ləkələməklə gözdən salmağa, açdığı dini və dünyəvi məktəblərlə insanların şüuruna xristian və rus adət-ənənələrini yeritməyə cəhd göstərirdi. Lakin bu üsul və vasitələrin heç biri imperiyanın öz məqsədinə nail olmasına imkan vermirdi. Çünki Azərbaycan xalqı mənəviyyatca bütöv olub, onun düzgün və üstün olduğunu sübut etməyə çalışırdı. Bu işdə Azərbaycan ziyalıları öz funksiyasını layiqincə yerinə yetirir, xalqı səfərbər edirdi. Azərbaycan xalqının mənəvi dəyərlərinin ruslardan üstün olması, rus adət-

ənənələrinin Azərbaycanda yayılmasının qarşısının alınması məsələsi bu və ya digər dərəcədə dövrün bütün yazarlarının əsərlərində əksini tapmışdır. Lakin bu məsələyə ilk dəfə hərtərəfli yanaşan, milli adət-ənənələri rus həyat tərzinə qarşı qoyan və elə bu zəmində də milli ideyaları vahidləşdirərək istiqlal ideologiyası yaradan Baba bəy Şakir olmuşdur. O, yazır:

**Quberniya bina olandan bəri
Oğrunun hər biri bir xanə dönüb.
Çox yetişib ərzə divan eyləyən,
Dağılıb vilayət viranə dönüb.**

**Bu nə qubernator, bu necə sərdar?!
Dağılıb vilayət oldu tarimar.
Cəldlənibdi rüsvətə murovlar,
Xəlqin işi ahü-fəqanə dönüb.**

**Bundan əqdəm ellər gedərdi dağa,
Məhəbbət elərdi düşən qonağa.
İndi gedə bilməz evdən irəğa,
Kişiyə dövləti zindana dönüb.**

**Bu dövrəndə hünər söhbəti bitdi.
Bərəkət qeyb oldu, kişilik itdi.
Kərəmli kişilər rəhmətə getdi,
Kələf çözləndi, yumaq üstünə.**

**Vilayətdə urus olub ixtiyar,
Eyləyib bir bina, yoxdu görək kar;
Tamam işlər olub cahilə bazar,
Heyf bu vilayət, heyhatü heyhat!**

İşi mühəvvəl olub oğul-uşağa,
Getməsin xəyalın özgə sayağa.
Uca, şanlı bəylər düşüb torpağa,
Dənilər olubdu ali dərəcə.

Kişilər var idi xan əyyamında,
Əyləşmişdi hər kəs öz məqamında.
Beş yüz nəfər olurdu hər kəlamında,
Handa idi onda belə həşərat?

Rus həyat tərzinin Qarabağda milli mənəviyyata vurduğu ləkələr Baba bəy Şakir yaradıcılığında incəliyinə qədər diqqət mərkəzinə çəkilir, vətənin və milli adət-ənənələrin qorunma zərurəti şüurlarda daha da canlandırılırdı [132;133].

Rus imperiyasına, onun nümayəndələrinə, yerli satqınlara qarşı mübarizə bir an belə dayanmırdı. Qaçaq adı ilə tanınan yüzlərlə igid, xalq sərkərdələri vətənpərvər oğulları ətrafında toplayaraq imperiya ordusuna, onun yerli orqanlarına, əlaltılarına fasiləsiz zərbələr vurur, düşmənə bir an da olsun rahatlıq vermir, onu fasiləsiz olaraq qorxu və vahimə altında saxlayırdı. Xalq onları əsgər, silah, ərzaq, geyim və s. ilə təchiz edirdi. Aşıqlar yaratdıqları dastan, nağıl, şer, nəğmə və mahnılarda müstəqillik ideya və ideologiyasının mənəvi, psixoloji, hərbi və siyasi müstəqilliyin müxtəlif çalarlarını xalqa çatdırırdı. Qəhrəmanlıq dastanları, şer, nəğmə, mahnı və nağıllar xalqın mənəvi-əxlaqi hissələrini, ruhunu müstəqillik yönümündə səfərbər etməklə milli-azadlıq ideyalarına dönməzlik verirdi [133].

Qarabağın gözəlliyindən doğmuş insan ruhu, mədəniyyət fərqlənməyə, özünü başqalarına qarşı qoymağa məcbur ediləndə burada hər şey - təbiət,

dil, poeziya, musiqi, rəssamlıq, xəttatlıq, memarlıq, xalçaçılıq, sənətkarlıq və s. vahid harmoniya yaradan lirika xarakteri alırdı:

Bir namə yazmışam can üzə-üzə,
Badi-səba, apar sən o gül üzə.
Soruşsa yar ki, bu kimdəndir bizə?
Söyləgilən: - Sizin divanədəndir.

Xumar-xumar baxmaq göz qaydasıdır,
Lalə tək qızarmaq üz qaydasıdır.
Pərişanlıq zülfün öz qaydasıdır,
Nə badi-səbadan, nə şanədəndir
[134,106].

Şuşa şəhəri getdikcə böyüyür, milli memarlıq üslubunda yeni məhəllələr, istirahət parkları, bağlar, meydanlar, məscidlər, mədrəsələr, hamamlar, karvansaralar, bazarlar salınırdı. Sənətkarlıq məhəlləsində papaqçılıq, dərzilik, başmaqçılıq, çəkməçilik, zərgərlik, saatsazlıq, şirniçilik, keçəçilik, xalçaçılıq kimi sənət sahələri xüsusi gözəllik və incə yaradıcılıq dünyası idi. Burada istehsal olunan hər şeyin üzərində gözəllik, fərqləndirmə qabiliyyəti ilə oxuna bilən Qarabağ möhürü var idi. Qarabağda istehsal olunan hər bir sənət nümunəsi bütün Şərqdə tanınır, fərqləndirilir və yüksək qiymətləndirilirdi. Burada xan sülaləsi, bəylər, zadəganlar, tikən və quran hər kəs yaratdığına milliliyinə və gözəlliyinə xüsusi əhəmiyyət verirdi. Hacıquluların 46 otaq və 2 geniş zaldan ibarət sarayının tikintisində yapışdırıcı material kimi ancaq qurğuşundan istifadə olunmuşdu. Bu sarayın dünya memarlığında ən yüksək özünəməxsusluğu haqqında yetərincə elmi

fikirlər söylənmişdir [126,99]. Tikdirdiyi məktəb, xəstəxana, körpü, məscid, mədrəsə ilə Şuşanın memarlıq kompleksinin yaradılmasına böyük töhfələr verən Gövhər ağa dünyasını dəyişərkən, bütün əmlakını xalqa paylamış, tikdirdiyi bir məscidi və bir məktəbi özünün oğul varisləri adlandırmışdı [126,54].

Qarabağda təbiətin zəkası ilə sosial zəkanın müştərək məhsulu olan ağ, sarı, qırmızı, qaraqılçiq buğda növləri, qoyun, inək və at cinsləri Qarabağ adı ilə tanınır, yalnız Asiya qitəsində deyil, Avropa qitəsində də fərqləndirilir və dəyərləndirilirdi [135;136;137;138].

Bu dövrdə Azərbaycanda, o cümlədən, Qarabağda vətənin mədəniyyətini, mənəviyyatını, dinini müdafiə zərurəti milliözünüdərkə ön plana çəkmişdi. Çünki mental xüsusiyyəti “meşə ayısı” adlanan rus xalqı və “casusluğa və xəyanətə təbii meylli”, “bir şeyə nail olmaq istəyəndə xalı kimi yerə sərilmən”, ayaqlar altında ilan kimi sürünən“, “gücsüzlər yanında lovğalıq, təkəbbürlülük, qəddarlıq, güclülər qabağında isə qul kimi quyruq bulayan“ ermənilər ona düşmən kəsilmişdi [54,29,44,48]. Odur ki, bütün mental dəyərləri ilə ziddiyyət təşkil edən düşmənin əsarətindən qurtulmaq üçün Azərbaycan xalqı mənəvi bütövlüyünü qorumaqla bərabər, özünü tam dəyərləndirməyi, özünə tənqidi yanaşmağı, zəif cəhətlərini aradan qaldırmağı bacarmalı idi. Mənbələr göstərir ki, Azərbaycan xalqı, o cümlədən, Qarabağ əhalisi özünü qiymətləndirməyi, özünə lazımınca tənqidi yanaşmağı bacarmışdır. Bu cəhətdən Mirzə Həsən Qarabağının “Qarabağ vilayəti və Şuşa şəhərinin adətləri” əsəri qiymətli mənbədir. Əsərdə Qarabağ vilayəti və onun mədəni mərkəzi

Şuşa şəhəri əhalisinin adət-ənənələri, İslam dininə münasibəti incəliyinə qədər təhlil edilib, təqdir və tənqid edilmişdir.

Mirzə Həsən Qarabaği yazır:

Şimdi elm ilə edir nəşiü-nüma əhli-cəhan,
Bəli, bizlər də bu şügl ilə keçiririk dövrən.
Özgələr elm ilə şöhrət edib qıldı zühur,
Biz də yol kəsmək ilə olmuşuq ancaq məşhur.

Elm ilə xəlv edər fəxr, tapar ali məqam,
Edərik biz də bu qan tökmək ilə şöhrəti tam.

Bir göz aç qonşuna bax, diqqət ilə eylə nəzər,
Elm ilə gör nə olub daşçı, bıçaqçı, zərgər.

Bir baxıb bunlara biz eyləmirik zərrəcə ar,
Elmimiz məhz şərərət olub ancaq nə ki var.

Yetişibdir bizə fərmani-xuda, əmri-rəsul,
Hər nə hökm olsa şəriətdə edərik ani qəbul.

Gör necə lütf ilə qılmış bizə ol fəxri-üməm,
Ütləbül-elm minəl-məhd iləl-ləhd rəqəm.

Sənəti vacib edib xəlqə o şahənşahi-din,
Elmə məmur qılıb bizləri ol şahi-mübin.

Buyurubdur bizə təkid ilə ol əşrəfi-nas,
Ziynəti-şəxs həmin elmü əməldir, nə libas.

Gərək islam olanlarda ola elmü əməl,
Olu bizlərdə vəli elmü əməl-cəhlü cədəl.

**Şeytəniyyətdir işimiz, sənətimiz fili-həram,
Bir quru ismdir ancaq bizə derlər “islam“
[139,77-93].**

Bu dövrdə Şərqdə, müsəlman xalqları arasında ilkin olaraq, Azərbaycan ziyalıları müsəlman xalqların elmi səviyyəsinin Avropa xalqlarından geri qalması səbəbindən müsəlmanların milli rəqabətdə ardıcıl uduzması, həmçinin islam dininin cövhərindən istifadə edə bilməməsi, bu dinin xürufata, mövhumata çevrilməsi həqiqətini aşkar etmişdir. M. H. Qarabaği isə bu həqiqəti əyani, adi nümunəvi misallar əsasında izah edə bilmişdir. Məsələnin poetik şəkildə izahı isə onun asan mənimsənilməsi və xalq arasında sürətlə yayılmasına imkan vermişdir.

Rus imperiyasının işğalçılıq siyasətinə baxmayaraq, əvvəlki dövrlərlə müqayisədə Qarabağ daha çox ölkələrlə, xüsusilə qabaqcıl Avropa ölkələri ilə iqtisadi-ticarət əlaqələri qurmuşdu. Artıq XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Qarabağın mərkəzi Şuşa şəhəri ticarətə, sənətkarlıq və mədəniyyətin inkişafına, əhalisinin çoxluğuna görə Azərbaycanda birinci yeri tuturdu [126,97]. Bu da öz növbəsində milli oyanışa və mədəni inkişafa müsbət təsir göstərirdi.

Şuşa şəhərindəki mədəni inkişafın müxtəlif səbəbləri içərisində şəhər əhalisinin sosial tərkibi xüsusi əhəmiyyət kəsb edirdi. Bu tərkib xan sülaləsindən, bəylərdən, mülkədarlardan, ziyalılardan, din xadimlərindən, tacir və sənətkarlardan, idarəedici çinovniklərdən ibarət idi və XX əsrin 20-ci illərinə qədər davam etmişdi

[126,98]. Mövcud struktur şəhərin mədəniyyət mərkəzi kimi inkişafında mühüm rol oynamışdı. Artıq XIX əsrin ikinci yarısında burada ənənəvi mədəniyyətin inkişafı ilə bərabər təmərküzləşməsi də baş verirdi. Mədəniyyətin cəlb olunduğu qabaqcıl və geniş əlaqələr təmərküzləşmənin səbəblərindən idi. Lakin əsas səbəb xalqın “əqli və mənəvi inkişafa qabiliyi”, nəcibqanlıq idi [54,128]. “Vaxtı ilə müzəffər olmuş bu xalq, ürəyində indinin özündə də döyüşkən olaraq qalır, azad yaşamağa üstünlük verirdi” [140,55]. Qarabağda etnomədəni inkişaf yalnız mühafizəkar özünümüdafiə fərqləndirməsi zəminində deyil, ona şüurlu münasibətdə də özünü aydın göstərirdi.

Qarabağda erməni-rus ideoloji-siyasi təsiri altında zorakı, sürətli assimilyasiya nəticəsində təhtəlşüuru milli türk-alban mədəniyyətinə, şüurunun üst qatı onun əksinə yönəlmiş, mənəviyyatı parçalanıb ikiləşmiş erməni etnoniminə keçmiş alban qrupu da var idi. Onlar erməni din xadimləri və siyasətçilərinin, rus imperiyasının ideoloji-siyasi təsiri altında “dili bir, dini ayrı qardaşlarına” təcavüz edir, amansızlıq göstərir, lakin eyni zamanda onlarla birlikdə eyni ziyarətgahlara, məbədlərə tapınır, ibadətə gedirdilər. Doğma türkcədə şer, bayatı, qoşma, gəraylı, musiqi və s. sənət inciləri yaradırdılar [86;141;142]. Bu təbəqənin ən parlaq nümayəndəsi Mirzəcan Mədətov Dizaq mahalının Çanaxçı kəndində anadan olmuşdu. O, satqınlığı ilə məşhur Məlik Məcnun tərəfindən 17 yaşında Peterburqa aparılıb xristian-erməni manipulyasiyasına məruz qalmış, türk və müsəlmanlara qarşı düşmənçilik hissləri mənimsəmiş, Rus ordusunda qəddarlığı ilə seçilən

bir zabit kimi yetişdirilmişdi. Lakin bütün asudə vaxtını Azərbaycan-türk musiqisini dinləyir, Qarabağ aşığı və şairləri ilə şerləşər, sevgi, məhəbbəti tərənnüm edən qoşma, müxəmməs, gəraylı yaradırdı. Azərbaycan aşığı və şairlərinin şerlərinin toplanıb qorunmasına da qayğı ilə yanaşırdı. “Vaqif və müasirlərinin şerlərindən ibarət” seçmə toplamağı Mirzə Yusif Qarabağiyə (Nersesov) o tapşırmış, bu işin təşkilində ona yardımçı olmuşdu [141,10]. Mirzə Yusif Qarabaği Şimali Azərbaycanın, birinci növbədə Qarabağ şairlərinin seçmə şerlərini toplayıb Teymurxanşurada “Məcmueyi-Vaqif və müasirlərini-digəri” adı altında 1856-cı ildə nəşr etdirmişdir [141]. Maraqlıdır ki, bu dövrdə nə Qarabağda, nə də İrəvanda bir nəfər də olsun erməni şairi qeydə alınmamış və bu məcmuəyə düşməmişdir. Mirzəcan Mədətov erməni kilsəsi və rus siyasətçilərini ideoloji-siyasi manipulyasiyası altında erməni etnoniminə keçmiş Qarabağın alban-türk şairi olub, M. P. Vaqif üslubunda Azərbaycan ədəbi gözəllik nümunələri yaradırdı. Onun şerlərində bir dənə də olsun erməni dilinə aid söz və ifadə ilə rastlaşmaq mümkün deyildi [141;143,229-240]. Göründüyü kimi, Mirzəcan Mədətov erməni qriqoriyan kilsəsinin və rus siyasətçilərinin manipulyasiyasına düşmüş ideoloji-siyasi şüurun ab-havası ilə doğma xalqına qarşı qisasçılıq göstərir, lakin eyni zamanda etnososial yaddaşının, təhtəlşüurunun təsiri altında doğma mədəniyyətinin inkişafında şəxsən iştirak edirdi. Bizcə Qarabağ albanlarında erməni-rus təsiri altında milli mədəniyyəti parçalayıb, erməni mədəniyyətinə keçirməklə mədəniyyətlərin ikiləşməsi prosesi, XIX əsrin 60-cı illərində erməni etnoniminə keçməklə başa çatmışdır.

Azərbaycan ərazisində quldarlıq və feodal təhkimçilik sosial münasibətlərin olmaması, tarixən vətənin istənilən ərazisində sərbəst yaşamaq və gəzmək hüququ, xarici ölkələrə azad mühacirət imkanı xalqa bütöv bir azadlıq ruhu, müşahidə və müqayisə qabiliyyəti bəxş etmişdi. Onun psixikasında köləlik elementi yox idi.

XIX əsrin ikinci yarısında Rus imperiyasında baş verən sosial-iqtisadi, siyasi yeniləşmə Azərbaycanda da özünü göstərirdi. Kapitalizmin tam təşəkkül tapdığı Avropa ölkələri nümayəndələrinin Azərbaycanda iqtisadi fəaliyyətə başlaması, Azərbaycanın dünyanın qabaqcıl elmi-intellektual səviyyələri ilə tanış olmasına imkan verirdi.

Azadlıq ruhu, fərqləndirmə şüuru, əqli inkişafa qabil Azərbaycan xalqı özünü gəlmələrlə müqayisə edib, adət-ənənələrinin, əxlaqlarının aliliyinə inandırır, elmi-texniki cəhətdən geriliyini etiraf edirdi. Eyni zamanda bu geriliyin aradan qaldırılmasına bütün varlığı ilə can atırdı.

Azərbaycan xalqını əsarətdə saxlamaq, onun azadlıq, cəsurluq, döyüşkənlik ruhunu öldürmək məqsədi ilə türk və müsəlmanları orduya cəlb etməyən Rus imperiyası ziyalıların xalqın elmi-texniki geriliyini aradan qaldırmaq üçün litoqrafiya üsulu ilə kitab çap etməsinə icazə vermədi və bu bərədə M. F. Axundovun təklifini rədd etdi [144,34-35]. Lakin Azərbaycan ziyalı və zadəganları millətin tələbatını ödəməyi müqəddəs iş hesab edərək, hər cür imkan və vasitələrdən istifadə edirdilər. Bu mübarizə birinci olaraq Qarabağda öz bəhrəsini verdi. Azərbaycan tarixinə alim, pedaqoq, şair və musiqişünas, rəssam və xəttat kimi daxil olmuş M. M. Nəvvab 1830-cu ildə Şuşa şəhərində litoqrafiya

üsulu ilə mətbəə açdı və kitab nəşrinə başladı. Bu Şimali Azərbaycanda yaradılan ilk mətbəə idi [144,36;145,3]. M. M. Nəvvabın “Elm və hünərdən yadigar qoymaq yaxşıdır, nəinki mal və əmlakdan” [146,248] kəlamı milli tələbatı ödəmək yolunda ziyalı və zadəganları səfərbər etmək zərurətindən doğmuşdu. M. M. Nəvvabın açdığı “Üsuli-cədid” məktəbi və yazdığı dərsliklər, astronomiya və riyaziyyat sahəsində fəaliyyəti, rəssamlıq, memarlıq, xəttatlıq, poeziya və ədəbiyyatşünaslıq, musiqinin yenidən tədqiqi və təsnifi vətəninə elmi ideyanı kompleks şəkildə yaratmağa xidmət edirdi. Onun “Vüzühül-ərqam” risaləsinin önündə yazdığı “Bu risaləni yazmaqda məqsəd millətin qüvvəyi elminin izdiyarıdır” kəlamı onun bütün yaradıcılığı və əsərləri üçün ön söz hesab edilə bilər.

M. M. Nəvvabın elmi, pedaqoji, bədii, musiqişünaslıq, rəssamlıq və heykəltəraşlıq, ictimai fəaliyyətinə kompleks nəzər saldıqda aydın olur ki, o, XIX əsrin ortalarından ömrünün sonuna qədər Qarabağda elmi, milli, bədii, ictimai-siyasi, ideoloji və müstəqillik ideologiyasının əsasında dayanır. XIX əsrin ortalarından Qarabağda yeniləşdirilən bütün maddi və mənəvi mədəniyyətdə onun birbaşa və bilavasitə rolu, əməyi, xidmətləri olmuşdur.

XIX əsrin ikinci yarısında Azərbaycanda milli-mədəni proseslər sürətlə gedirdi. Bu proses birinci növbədə, Azərbaycan poeziyasında əksini tapır və hər bir yazar dünyagörüşü zəminində ona münasibət bildirirdi. XIX əsr Qarabağın xan, bəy, zadəgan zümrəsindən çıxmış poeziya nümayəndələrinin yaradıcılığında bu proses daha qabarıq əks olunmuş, ona milli istiqlal ruhu verilmişdir.

Azərbaycanda gedən etnomədəni proseslər sənət sahələrinin differenssiallaşması, birliklərin yaranmasına tələbat doğururdu. 1864-cü ildə X. B. Natəvanın Şuşa şəhərində 30 nəfərə qədər şairi birləşdirdiyi “Məclisi-üns”[”] cəmiyyəti, az sonra M. M. Nəvvabın təşkil etdiyi “Məclisi-fərəmuşan” (“Unudulmuşların məclisi”) məhz bu tələbatdan doğmuşdu. Təəssüf ki, Azərbaycan sovet ictimai-siyasi ədəbiyyatında, ədəbiyyatşünaslığında bu məclislər sadəcə məhəbbət mövzusunda yazan şairlərin şer dərnəkləri kimi xarakterizə edilmişdir. Lakin, məclislərin tərkibindən göründüyü kimi, burada yalnız şairlər deyil, Qarabağın qabaqcıl ziyalı və musiqiçiləri və b. iştirak etmişdir.

Onların yaradıcılığı yalnız sevgi-məhəbbət şerlərindən ibarət olmayıb, ictimai-fəlsəfi, milli tale mövzularını da əhatə edirdi. Məclis üzvləri Şimali və Cənubi Azərbaycanın digər birliklərinin şair və ziyalıları ilə əlaqə saxlayır, fikir mübadiləsi edirdilər. “Məclisi-üns”, “Məclisi-fərəmuşan”da birləşən, həmçinin ondan əvvəlki Qarabağ şairlərinin əsərləri M. M. Nəvvabın “Təzkireyi Nəvvab” və Məmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-aşiqin” təzkirəsində nəşr olunmuşdur.

“Məclisi-üns” və “Məclisi-fərəmuşan” şairlərinin yaradıcılığının başlıca qayəsi M. M. Nəvvabın aşağıdakı şer parçasında aydın ifadə olunmuşdur.

Ayılın, millət, xali-qəfildən,
Qurtarın, qardaş, bu cəhalətdən.

Cümlə millətlər tapdılar rifət,

Saldılar ələ şən ilə şövkət.
Cümləsi edər bizlərə töhmət,
Ayılın, millət, xali-qəfildən,
Qurtarın, qardaş, bu cəhalətdən
[149,82].

Qarabağın etnomədəni inkişafında özünəməxsusluqlardan biri, bəlkə də başlıcası musiqisidir. Qarabağda, onun baş şəhəri Şuşada musiqinin özünəməxsusluqlarla sürətli inkişafı təbii şərait, tarixi ənənə və Şuşanın zadəgan şəhəri kimi inkişafı ilə əlaqədardır. Musiqinin təkmilləşməsi və inkişafında M. M. Nəvvabın görkəmli xanəndə Hacı Hüsü ilə birlikdə Şuşada təşkil etdiyi “Xanəndələr məclisi”, Şuşa musiqi məktəbinin yaradıcıları Xarrat Qulu, Molla İbrahim və başqalarının mühüm rolu olmuşdur. XIX əsrin 70-80-ci illərində Şuşa şəhərində musiqi dərnəkləri, məclisləri və məktəbləri var idi [126, 18;150,24]. Musiqiçilər silki təbəqələr üzrə məclislərə çağırılırdı [150,21]. Bu da öz növbəsində onlar arasında ciddi rəqabət yaradır, dinləyicilərin öz zövqünə yüksək tələbkarlıqla yanaşmasına gətirib çıxarırdı. Hansı ki, bütövlükdə Qarabağa, onun mədəniyyət mərkəzi Şuşa musiqiçi və xanəndələrinə ciddi fərqləndirici xüsusiyyətlər qazandırmış, musiqinin sürətli inkişafını təmin etmiş, onu nəinki Qafqazda, bütün Şərqdə məşhurlaşdırmışdı. Erməni musiqişünası V. D. Karqanov yazmışdır: “Zaqafqaziyaya musiqi xadimlərini, çalğıçı və xanəndələri, şer, musiqi və mahnıların füsunkar vətəni olan Şuşa verirdi. Bütün Zaqafqaziya üçün bir konservatoriya rolunu oynayan bu şəhərdən hər mövsümdə, hətta hər ay Zaqafqaziyaya yeni mahnılar, yeni motivlər gəlirdi”

[151,28]. Məşhur rus musiqişünası V. Vinqradov Şuşa musiqiçilərinin Azərbaycan musiqi mədəniyyəti tarixində rolundan bəhs edərək yazmışdı: “Yaşıl otlaqların büründüyü sıldırım dağ döşündə gözəl mənzərəli Şuşa şəhəri durmuşdu. Onun gözəl təbiət mənzərələri hər il səyyahları özünə cəlb edir, yaşıllıqlara qərq olmuş dağların mülayim cizgiləri yolçuları valeh edir. Lakin Şuşadan alınan estetik təəssürat bununla qurtarmır. Burada Azərbaycanın başqa rayonlarına nisbətən musiqi daha çoxdur. Burada həmişə xalq mahnılarını, xanəndələri, çalğıçıları dinləmək və rəqslərə baxmaq olar. Şuşa uzun zamanlardan bəri musiqi mərkəzi kimi tanınmış və xalq musiqi istedadlarının tükənməz məktəbi kimi bütün Zaqafqaziyada şöhrət qazanmışdır. “Şuşa musiqiçiləri” Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərqi başqa ölkələrində təmsil etmişlər” [152,9].

Şuşa şəhərində musiqi məclisləri ilə bərabər xəttatlar, nüsxəbəndlər, nəqqaşlar, memarlar və s. mədəniyyət məclisləri fəaliyyət göstərirdi [126,128].

Azərbaycan xalqı mənəvi bütövlüyün qorunmasına xüsusi əhəmiyyət verir, onun rus imperiyası tərəfindən pozulmasına imkan vermirdi. Xalq rus dini məktəblərində təhsil almaqla yaradılan “mollaları” “dəfər mollası”, qeyri - zadəgan silkindən olan “bəyzadələri” “rus balası”, rus idarələrinin arayışı ilə titul alan “bəyləri” “quru bəy” adlandıraraq, milli - mənəvi dəyərləri pozulmuş bu adamlara inanmırdı. O, hər bir silkin əxlaqi-mənəvi dəyərləri haqqında öz ölçülərini qoruyub saxlayırdı [119,16;124,154;127,405]. Milli tərbiyəyə xüsusi həssaslıqla yanaşılır, uşaqlara, nəslə, millətə

mənsubluq, vətənpərvərlik, qorxmazlıq, cəsurluq hissləri aşılır, hərbi hissləri, qabiliyyəti itirməməsi üçün at çapmaq, silahdan istifadə etmək və s. hərbi keyfiyyətlər aşılırdı [118,720;153,292-295].

XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan, o cümlədən, onun tarixi əyaləti Qarabağ nəinki Rusiya, Avropanın qabaqcıl İngiltərə, Fransa, İtaliya, Almaniya və s. ölkələrlə iqtisadi əməkdaşlıq edir, bu ölkələrin sənayesini, elmini, təhsilini mənimsəyirdi. Burada Avropanın ən qabaqcıl təhsil ocaqlarında ali təhsil almış, milli mənəviyyəti yüksək elmi dəyərlərlə sistemləşmiş yeni ziyalı-zadəgan nəslə yetişmişdi. Ə. Ağaoğlu, N. Vəzirov, Ə. Haqverdiyev, F. Köçərli, Y. V. Çəmənizəminli, Sadıq bəy Mehmandarov, Əbdülkərim bəy Mehmandarov, İsaq bəy Mehmandarov, Səməd bəy Mehmandarov və başqaları belələrindən idi. Onlar Avropa ölkələrinin qabaqcıl bəşəri dəyərlərini mənimsəyib Azərbaycana, doğulduqları Qarabağa gətirmişdilər. Qanunauyğun olaraq xalqın maariflənməsində böyük əhəmiyyət kəsb edən teatr tamaşaları da Azərbaycanda ilk dəfə 1848-ci ildə Şuşada təşkil olunmuşdu. 1891-ci ildə Şuşa zadəganı N. A. Axundov Şuşa şəhərində teatr binası tikdirdi. Şuşada M. F. Axundovun, N. Vəzirovun, Ə. Haqverdiyevin dram əsərləri oynanırdı. Şeksprin "Otello" faciəsi də 1904-cü ildə ilk dəfə Azərbaycan türkcəsində Şuşa şəhərində tamaşaya qoyulmuşdu.

1897-ci ildə Şuşa şəhərində Ə. Haqverdiyevin rejissorluğu ilə "Məcnun Leylinin qəbri üstə" musiqi səhnəciyi oynanılmışdır. Bu zaman tamaşaçılar arasındakı 13 yaşlı Üzeyir bəyin təfəkküründə gələcək Azərbaycan operalarının ilk cizgiləri yaranırdı. 1900-cü ildə Ə. Nəvainin "Fərhad

və Şirin“ musiqili səhnəciyi oynanılmışdır. Hər iki tamaşada Cabbar Qaryağdıoğlu baş rolu ifa etmişdir.

Qarabağın zadəgan və ziyalıları dünya xalqlarının mədəniyyətlərinə, adət-ənənələrinə uyğun gələn xüsusiyyətləri, milli şüurun inkişafına təsir edən cəhətləri həvəslə insanlara tərbiyə edirdilər. Elə bunun nəticəsi idi ki, “bədi intibah universal səciyyə daşıyır, milli mədəniyyətin bütün sahələrini əhatə edirdi” [33, 20]. Bu mənəvi bütövlüyü rus alimi P. Vostrikov təsvir edərək yazır: “Azərbaycanlılar öz vətənlərini, tarixi keçmişlərini çox sevirlər. Onlar sözlərinə düz, diqqətli, həm də başqasının dərdinə qalandırlar” [155,34]. Digər rus müəllifi N. V. Smirnov Qarabağın paytaxtı Şuşa şəhərini Azərbaycanın ürəyi kimi təqdim etmişdir. Bəylər, həm də ətraf mülkədarlar yay ayları günlərini Şuşada keçirirlər. Yağışdan sonra şəhər daha gözəl görünür. Ağ tava daşlarından düzülmüş küçələr şüşə kimi parıldayır. Yəqin buna görə şəhərə azərbaycanca “Şüşə” deyirlər [156,77-80]. Artıq bu dövrdə dünyanı gəzib görmüş ziyalıların Şuşa haqqında Avropa intibah mədəniyyəti nümunələri olan Paris və İtaliya ilə bir sıraya qoyması xalq arasında geniş yayılmış və çox vaxt o, “Balaca Paris”, “Qafqazın İtaliyası” da adlandırılırdı [126].

Azərbaycanın mədəni əyalətlərindən biri Qarabağda türk və müsəlmanlar tam millətləşmiş, yüksək özünüifadə edəcək mənlik şüuruna və qürura malik olmuşdu. “Qafqaziya türklüyü böyük müharibə ərəfəsində və ixtilati-kəbirin partladığı zamanda pək də hazırlıqsız deyildi. Gərçi vəzaif və məqsədi-milliyənin əzəmət və müşküləti ilə mütənasib bir təşkilata daha malik deyildisə də, artıq siyasi idrakdan məhrum, arzuyi-millisi təzzüv etməmiş

şəkilsiz bir kütlə halında dəxi deyildi. Həyatını ibraz edəcək vasitələrə malik, diri və yaşamaq istədiyini hiss etdirəcək ziruh bir vücut halında idi“ [119,25].

XX əsrin əvvəllərində Fransanın Rusiyadakı səfiri işləmiş Edmond Hippo Azərbaycan və onun xalqı haqqında yazırdı: “Rus imperiyası Qafqazı işğal etdikdən sonra Azərbaycan adını Qafqazdan sildi. Rusiya öz yeni qurbanlarının adlarını dəyişib, onlara “Qafqaz tatarları“, yaxud “Qafqaz müsəlmanları“ adını verdi.

...Ümumiyyətlə, Zaqafqaziya tatarları (türkləri - X. X.) nəcabətli camaatdır. Reklus demişkən, onlar Qafqazın sivilizasiyaçılarıdır, çünki onların türk dilinin Azərbaycan dialekti olan dilləri bütün başqa xalqların bir-birini anlaması üçün mütərcimlərin işlətdiyi ümumi dildir. ...Onlar heyranedici bir səmimiyyətlə, hər cür tərifəlayiq keyfiyyətlərə malik, görünməmiş bir mehribanlıqla qonaqpərvərlik edən insanlardır. Əksəriyyəti çox fərasətlidir və maldar, əkinçi, bağban, sənətkar kimi də başqa irqlərin nümayəndələrindən yüksəkdədirlər.

...Savada görə onlar müxtəlif ərazilərdə rusalardan irəlidlilər, çünki əksəriyyəti oxumağı bacarır. Onların çoxu türkcə, “padşahlar dilində“ təmiz yazırlar; öz dillərindən başqa ayrı dialektləri, ərəb və fars dillərini də bilən tatarlara (türklərə - X. X.) tez-tez rast gəlmək olur“ [157,10-12].

Azərbaycan, rus, fransız və s. ölkə müəlliflərinin Azərbaycan türkləri haqqında yuxarıdakı məlumatlarından görüldüyü kimi, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan türkləri vahid milli xarakterə (psixikaya), adət-ənənəyə, dinə, dilə, əraziyə, iqtisadi həyat birliyinə malik millət kimi təşəkkül tapmışdı.

Rusiyada kapitalizm feodalizmlə çulğaşıq formada olduğundan imperiya burjua inqilabına hamilə idi. İnqilabi ideyalar sürətlə inkişaf edirdi. Yaranmış vəziyyət əsarət altına alınmış xalqlarda mənlik şüurunu canlandırır, təbii olaraq milli istiqlal hərəkatları doğururdu. Sosial ziddiyyətlərlə milli ziddiyyətlərin çulğaşması milli-azadlıq hərəkatlarını da gücləndirirdi. Rus imperiyasını milli-azadlıq hərəkatları bürümüşdü. Türk-müsəlman xalqlarının milli-azadlıq hərəkatının önündə Azərbaycan türkləri gedirdi. Milli-azadlıq ideologiyasının üç yaradıcısından biri isə qarabağlı Əhməd Ağaoğlu idi. Azərbaycan milli istiqlal hərəkatının ideoloq və liderləri, eyni zamanda Rus imperiyası türk-müsəlman xalqlarında milli-azadlıq hərəkatının ideoloq və liderləri idi [154,56-57].

İmperiya milli-azadlıq hərəkatlarını milli münaqişələrə çevirir, Azərbaycan xalqının azadlıq mübarizəsini ermənilər vasitəsi ilə məhv etmək istəyirdi. Erməniləri silahlandırır, azərbaycan əhalisi yaşayan, kəndləri, qəsəbələrini xüsusi qəddarlıqla yer üzündən silməyə çalışırdı. Bu siyasət rus ordusunun himayəsində Qarabağda daha amansızlıqla aparılırdı. Azərbaycan xalqı fiziki məhv olmaq təhlükəsi qarşısında qalmışdı. Adı Şərqi böyük türkü, mümtazı Ş. C. Əfqani ilə yanaşı çəkilən, beş dildə mükəmməl oxuyub-yazan, böyük ideoloq olmaqla bərabər hərbi keyfiyyətləri də özündə birləşdirən, "həmişə də tapançasını hazır saxlayan" Ə. Ağaoğlu xalqına qarşı yönəlmiş təcavüzün qarşısını almaq məsuliyyətini üzərinə götürüb 1906-cı ildə "Difai" təşkilatını yaradır [158,94-123;154,39-40;159]. O, xalqı təşkilatlandırmaq məqsədi ilə Gəncə məscidindəki çıxışında deyir: "Möhtərəm Gəncə

xalqı, türklərlə ermənilər arasında əmələ gələn son hadisə hamımızı mütəəssir etdi. Nə müsəlmanlıq, nə də insanlıq böylə vəhşətə yol verməz... Yer üzündə Allahın yaratdığı nə qədər vəhşi və yırtıcı heyvan varsa, onlar başqa heyvanları parçalarlar, amma həmcinslərinə əsla toxunmazlar. Nə acıdır ki, vəhşi heyvanların yapmadıqlarını ermənilər yapırlar... tarixdə bu naxoş hadisəyə bənzər heç bir hadisə baş verməmişdir“ [160,19-20].

“Difai“ partiyasının bəyannaməsində yazılırdı: “Mütəşəkkil bir əsgəri qüvvəyə malik, eyni zamanda yeni silahlarla, hətta toplarla mücəhhəz “Daşnak“ firqəsi bir tərəfdən silah gücüylə bütün erməniləri, digər tərəfdən də Qafqaz hökumətini kəndisinə tabe edib ən ümdə məqsədi təqib edir; o da Qafqazya daxilində bütün müsəlmanları qırıb bitirdikdən sonra onların yerini işğal etməkdir. Ermənilərin bu məqsədlərinə nail olduqdan sonra məqsədləri Qafqazyada erməni xalqı üçün milli, müstəqil bir idarə yaratmaqdır...

“Daşnak“ firqəsi əmin olsun ki, heç bir vaxt biz öz millətimizin xarabazarlığı və külü üzərində erməni millətinin səadət və xoşgüzeranlıq qurmasına yol vermərik [154,39-40].

“Difai“ partiyası ildırım sürəti ilə Qafqazda türk və müsəlmanların ermənilər tərəfindən məhv edilməsini himayə edən rus zabıt və rəhbər işçilərini, erməni terror təşkilatının rəhbərlərini məhv etməklə “rus idarəsinin ən qəddar işçilərinin gözlərini əməlli-başlı qorxutdu“ [160,21] və beləcə xalqımıza qarşı rus-erməni təcavüzü dəf edildi.

I Dünya müharibəsi dövründə Rus imperiyasının türk və müsəlmanlara düşmən münasibəti Qafqazda daha amansız idi. Bu, xalqın hissiyatına toxunur, biz

və onlar fərqləndirməsini daha da gücləndirir, xalqın mənlik və siyasi şüurunu daha da inkişaf etdirirdi.

Rus imperiyasının sosial-iqtisadi, siyasi-mənəvi geriliyi, milli münasibətlərdə barışmaz münasibətlər Romanovlar sülaləsinin süqutu ilə nəticələndi. Demokratik şüarlarla çıxış edən rus burjuaziyasının hakimiyyətə gələn kimi Romanovlar sülaləsinin milli siyasətini davam etdirdiyi aşkar oldu. I Dünya müharibəsinin gedişində Qafqazda cəmləşmiş rus ordusu tərkibindəki gürcü, erməni və s. xalqlara milli əsaslarla ordu yaratmağa icazə verildiyi halda, Azərbaycan türklərinə ordu yaratmağa icazə verilmədi [161,22-24]. Bəzi məlumatlara görə, bu dövrdə Qafqazda rus ordusu tərkibində 150 min erməni xidmət etmiş, Andronik və Nazarbekov kimilərinin rəhbərliyi altında 50 minə qədər erməni könüllüsü toplaşmış türklərə qarşı döyüşlərdə iştirak etmişdi. Türklərin fiziki məhvini ümummilliyə vəzifə kimi qarşılarına qoymuş daşnak təcavüzünün azərbaycanlılara qarşı yeni bir vüsət alacağı təqdirdə onları qoruyacaq etibarlı qüvvə mövcud deyildi [161,24]. Təhlükə real idi: Erməni qoşunları Azərbaycanın silahsız, özünümüdafiə qüvvələrinə malik olmayan əhalisini kütləvi, xüsusi amansızlıqla məhv etmiş, İrəvan, Eçmiədzin, Yeni Bəyazid, Sürməli, Zəngəzur mahallarında 300 türk (azərbaycanlı) kəndini məhv etmiş, əhalisini xüsusi amansızlıqla qətlə yetirmişdi. Bakıda 13 mindən çox adam qətlə yetirilmiş, Şamaxı və Quba şəhərləri xarabazara çevrilmişdi [162,106]. Yaranmış şəraitdən istifadə edərək ermənilər Qafqazda türk və müsəlmanların "gözünü qırmaq" istəyirdilər [162,43]. Həqiqətən də ermənilər tərəfindən Azərbaycan xalqının fiziki cəhətdən məhv edilməsi təhlükəsi

yanarmışdı. Azərbaycan xalqının mənəvi-sosial sisteminin, əxlaqi dəyərlərinin bütövlüyü, sosial təbəqələrinin funksiyasını fəvqəladə şəraitdə belə normal, lazımınca icra etməsi, milli intellektual səviyyənin dövrün tələbatına cavab verəcək səviyyədə olması onu daxilən öz-özünə təşkilatlanaraq milli ideallara, dövlət müstəqilliyinə doğru aparırdı. Erməni, rus, qismən gürcü təcavüzünün və beynəlxalq imperializmin təzyiqi altında Azərbaycan xalqı güclü bir yaradıcılıq enerjisi, milli-siyasi şüur nümayiş etdirərək milli şuralar, ordu, hərbi məktəblər, xeyriyyə cəmiyyətləri, siyasi təşkilatlar və birliklər vasitəsi ilə təcavüz və təzyiqləri dəf edir, müstəqil dövlət quruculuğu işləri aparırdı. O, özünəməxsus mənəvi dəyərlərlə bir millət olaraq varlığını dünyaya diqtə edirdi.

Hər bir etnosun daxili birlik qüvvəsi, vətən idealına sədaqəti, mənəvi bütövlüyü birinci növbədə onun hərbi ruhunda, əsgəri təşkilatlanma qabiliyyətində özünü göstərir. Hələ dövlət idarəçiliyi orqanlarının olmadığı şəraitdə Azərbaycanın hər bir guşəsində hərbi təşkilatlanma gedir, xalq ordusu yaranırdı [161,18-146]. Ermənilərin təcavüzü şəraitində ordu quruculuğunun mütəşəkkil getdiyi bölgələrdən biri də Qarabağ idi. Qarabağın mərkəzi şəhəri Şuşada ordu quruculuğunun müasirlərindən olan Xəlil İbrahim yazır ki, Qafqazda hərc-mərclik başlayan kimi, Qarabağ erməniləri heç kəsə tabe olmadan, Qarabağ müsəlmanları üzərinə hücumla başladılar. Bu hərəkətləri görənlər Şuşa müsəlmanları “bu işlərin bir vaxt müsəlləh müsədiməyə müncər ola biləcəyini dərkə “Sülh istərsənsə, hər bə hazır ol!” məsəlinin məfhumunca, müqavimətə hazırlaşmağa başlayırlar. Bu məqsədlə şəhərdə “Ənvəriyyə”,

“Şövkətiyyə“, “Xəliliyyə“ və mütəlliblərdən mütəşəkkil “Vəhabiyyə“ adı ilə dörd könüllü əsgər dəstəsi təşkil edirlər. Hər dəfə zabiti əvəz edəcək bir neçə dəstəbaşı zabit təyin olunur. Şəhərdə silah götürə bilən hər şəxs (15 yaşından 60 yaşınadək) tamamilə siyahıya alınır. Cavanlar “Hərəkət ordusu“ adı ilə həmin dəstələrə daxil olurdular. Qırx yaşından yuxarı olanlar isə ehtiyat əsgəri hesab olunaraq fəvqəladə hallarda cəlb olunacaqları tapşırığı alırlar. Təchizat işlərinə baxmaq üçün şəhərdə 14 məhəllə komitəsi təsis edilir. Məzkur komitələrin vəzifəsi - hər kəs öz məhəlləsində siyahı tərtib edərək qüvvəsi çatan hər şəxsə beqədri-qüvvə silah aldırmaq və para toplayaraq maddətən zəif olanlar üçün camaatın pulu ilə silah almaqdan ibarət idi. Şəhərdə dövlətli, fəqir hamı silahlanır və hər məhəllənin on minlərcə müştərək ehtiyat gülləsi və yüzlərcə tüfəng olur“. O, sözünə davam edərək yazır: “Fəqət şübhəsizdir ki, əsgərlik görməmiş, qışlada yaşamamış, zabitlik məktəbində təhsil etməmiş bir camaatın təşəbbüsləri nə qədər şayəni-təqdir olsa da, bir çox nöqsanı var idi. Daha sonra nöqsanın islahına şüuru edirdi. İbtida Şuşada ümumi səfərbərlik edilərək bütün cavanlara əsgərlik məşqi verilməyə başlandı. Şəhərdə olan bir neçə kiçik zabitin iştirakı ilə əsgəri idarə təşkil edilirdi. Bir müddət cavanlara məşq verdikdən sonra buraxırdılar.

Aradan bir qədər keçdikdən sonra şəhərdən gələn könüllülər daimi olaraq qışlada sakin edildi. Oxumuş cavanlardan isə 50 nəfərədək məktəbi-hərbiyyədə oxumaq üçün ərizə verərək namizəd yazıldı [161,140;163;164].

İbrahim Xəlilinin yuxarıdakı fikirləri iqtibas etdiyimiz “Təhlükə qarşısında” adlı məqaləsindən götürülmüş və Qarabağ əhalisinin mənəvi mədəniyyətini, etnik psixologiyasını, intellektual səviyyəsini öyrənmək üçün qiymətli mənbədir. Bu məqalədə müharibələrdə döyüşən mədəniyyətlərdir, milli fəlsəfələrdir - deyən müəlliflərin haqlı olduqları bir daha bütün aydınlığı ilə görünür. Məqalədə Qarabağın təsvir olunan mənəvi-psixoloji durumu, Qarabağ musiqisi haqqında deyilən fikirləri Qarabağ mədəniyyətinin bütün sahələrinə, onun harmoniyasına aid etmək olar. Qarabağın təsvir olunan mədəniyyəti, onun harmoniyası qəti şəkildə məhəlli, region təəssüratı yaratmır və onun sivilizasiya beşiyi olduğunu bir daha təsdiq edir. Buranın əhalisi yüz ildən artıq orduya cəlb edilməməsinə baxmayaraq, ondan qat-qat artıq silahlanmış ermənilər üzərində qələbə çaldı. Lakin ermənilərin Rus imperiyasının, beynəlxalq imperializmin dəstəyi ilə Azərbaycanın hərbi strateji ərazilərində və sənaye mərkəzlərində məskunlaşması, Azərbaycanın əsas maliyyə mənbələrini ələ keçirməsi Veliçkonun sözləri ilə desək, Qafqazı sanki erməni toruna salmışdı. 1900-cü ildə Bakı quberniyası fabrik müfəttişliyinin uçotunda olan 204 sənaye müəssisənin 115 sahibkarından azərbaycanlı kapitalistlər 18° , ermənilər 29° , ruslar 27° , xarici kapitalistlər 13° sənaye müəssisəsinə sahib idi [94,164]. Azərbaycanın bütün kapitalist sənayesində, xüsusilə neft sahəsində erməni kapitalistlərinin mövqeyi azərbaycanlılardan yuxarıda göstərilən rəqəmdən də qat-qat yüksək idi [94,146-175]. V. L. Veliçko yazır: “Ermənilər başqalarını təkcə iqtisadi cəhətdən kölə halına

salmayıblar, həm də təklənən xalqların siyasi tendensiyalarına qismən sahib olublar“ [54,76].

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xarici kapital nümayəndələri, ermənilərlə birlikdə Azərbaycanın yerli burjuaziyasını, yerli sahibkarları sıxışdırırdı. Milli mühəndis, texniki işçi və sənaye fəhləsinin yetişməsinin qarşısını almaq üçün xristian ölkələrdən mütəxəssislər gətirirdilər. Azərbaycanda fəaliyyət göstərən xristian dünyası kapital nümayəndələri də ermənilərin Azərbaycanda möhkəmlənməsinə hər cür yardım göstərirdi. Bundan lazımınca bəhrələnən və ruhlanan ermənilər 1918-ci ilin mayında - Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycan xalqının müstəqilliyini elan edərkən Bakının Azərbaycanın paytaxtı olmasına etiraz edərək, onun Qafqazda bir beynəlmiləl şəhər olduğunu iddia etdilər. Həqiqətdə onlar beynəlmiləlçilik pərdəsi altında Bakıda bolşevik-daşnaklar vasitəsi ilə hakimiyyətin ermənilərin əlinə keçdiyini pərdələməklə, şəhəri gələcək “Böyük Ermənistanın” paytaxtına çevirmək planlarını gizli üsullarla həyata keçirməyə çalışırdılar. Rus İmperiyasının Qarabağa gətirdiyi ermənilər özlərini müstəqil elan edib, qarabağlıların da onlara tabe olmasını tələb edirdi. Faktiki olaraq, Azərbaycanın mühüm mədəniyyət mərkəzləri İrəvan, Şuşa, Gəncə və Bakı erməni silahlı qüvvələrinin nəzarəti altına düşmüşdü.

Azərbaycanın müstəqilliyini elan etmiş Azərbaycan Milli Şurası üzvləri xalqın içindən çıxmış, onun mənəvi-psixoloji dəyərlərini, ruhunu yaşayan milli liderlər dövrünün elmi-siyasi cəhətdən yetkin, kamil şəxsiyyətləri idi. Onlar milli-siyasi proseslərdə xalq və liderlərin rolunu vəhdətdə, düzgün

dəyərləndirə bilirdilər. Azərbaycanın müstəqilliyi yolunda milli liderlərə dönməzlik verən başlıca şərt Azərbaycan türk müsəlmanlarının bütöv milli-mənəvi dəyərlərə malik olmaqla, azad-müstəqil yaşamağın müstəqil dövlətçilikdən keçdiyini dərk etməsi və bu ideologiya ətrafında sıx birləşməsi idi. Odur ki, Azərbaycan liderləri milli iddiaları ortaya qoymaq üçün cəsarətli addımlar atır, beynəlxalq təşkilat və qüvvələrlə əlaqə və münasibətlər qururdu.

Bakısız Azərbaycanı “başsız bədən” kimi dəyərləndirən Azərbaycan liderləri Bakıda cəmləşmiş I Dünya müharibəsində döyüş təcrübəsi keçmiş peşəkar erməni-rus qoşunları ilə təcrübəli, peşəkar ordunun döyüşməsi zərurətini dərk edərək, Türkiyədən hərbi yardım almağa qərar verdilər. Türkiyə bu təklifi qəbul etdi. Qafqaz İslam Ordusu adı altında birləşən Osmanlı ordusu, Azərbaycanın yenicə təşkil olunmuş əsgəri hissələri və onlara qoşulmuş könüllülərdən ibarət ordu 1918-ci il sentyabrın 15-də Bakını düşməndən təmizləyib, milli hökumətin Bakıya köçməsinə təmin etdilər. Lakin digər əyalətlərdə erməni təcavüzü və talanları hələ də davam edirdi. Bakını düşməndən azad edən kimi Qafqaz İslam Ordusu Milli Azərbaycan hərbi hissələri ilə birlikdə ölkənin yeni hökumətini tanımayan Lənkəran və Qarabağ bolşevik-daşnak törtöküntüsü üzərinə qoşun göndərdi. Hər iki regionda düşmən ram edildi. Erməni düşüncəsinin məhsulu olan “Azərbaycan hökuməti türk ordusunun məhsuludur” deyən beynəlxalq imperializm Türkiyə qoşunlarının dərhal Azərbaycandan çıxmasını tələb etdi. 1918-ci il dekabrın 15-nə kimi Türkiyə qoşunları Azərbaycandan çıxarıldı. Ölkənin müdafiəsi gənc Azərbaycan ordusunun öhdəsinə buraxıldı. Hərbi

nazir vəzifəsini baş nazir F. X. Xoyski üzərinə götürdü. Tam artilleriya generalı S. Mehmandarov onun müavini təyin olundu. Tezliklə S. Mehmandarovun hərbi yaradıcılığı bütün xalqın diqqətini cəlb etdi. 25 dekabr 1918-ci ildə o, Nazirlər Şurasının qərarı ilə hərbi nazir təyin olundu. S. Mehmandarov uğurlu ordu quruculuğu üçün başlıca vəzifələrdən biri kimi, milli tarixi irsi hərəkətə gətirməklə xalqın tarixi qəhrəmanlıq səhifələrindən, onun qürur doğuran dəyərlərindən istifadə etməyi bir vəzifə olaraq irəli sürdü: “Yalnız azərbaycanlılardan təşkil olunmuş hərbi qüvvələrimiz öz xalqının ümumdünya tarixin səhifələrinə yazmış olduğu və bizdən daha çox Avropa xalqlarının bəhs etdikləri çoxlu igidliləri, şərəfli döyüş keçmişini bilməlidirlər. Bir əsrdən də artıq rus ağalığından xilas olmuş türk xalqı bilməlidir ki, biz heç də həmişə əsarətdə olmamışıq, öz iradəmizi Avropa və Asiyaya nümayiş etdirmişik. Güman edirəm ki, türk tarixinin bilicilərindən kimisə xalqımızın müxtəsər tarixini və günümüzə qədər olan ən mühüm hadisələri əks etdirən kütləvi kitabçaların tərtib və nəşr edilməsinin tapşırılması faydalı olardı” [165,109].

S. Mehmandarovun başçılığı ilə Azərbaycanda uğurlu ordu quruculuğu gedir, ölkənin sərhədləri lazımınca qorunurdu. Qarabağ Azərbaycanın ən ağır bölgəsi olaraq qalırdı. Burada erməni separatçıları ilə tez-tez münaqişələr baş verirdi. Qarabağda hadisələri vaxtında, düzgün tənzimləmək məqsədi ilə Azərbaycan Cümhuriyyəti 15 yanvar 1919-cu ildə Zəngəzur, Cəbrayıl, Cavanşir və Şuşa qəzalarını Gəncə quberniyasından ayıraraq vahid Qarabağ general-qubernatorluğu təşkil etdi. Xosrov bəy Sultanov

Qarabağın general-qubernatoru təyin olundu. Ağıllı, qətiyyətli, çevik düşünmək və qərar qəbul etmək qabiliyyətinə malik Xosrov bəy erməniləri Azərbaycan hökumətinin qanunlarına, milli iradəsinə tabe olmağa məcbur etdi.

Ermənilərin bir xalq olaraq Qafqazda nə Azərbaycan türk və müsəlmanları, nə gürcülər, nə də digər azsaylı xalqlarla rəqabət aparmağa mənəvi və fiziki gücü yox idi. V. L. Veliçko yazırdı: “Gürcülər və Qarabağın borca düşmüş müsəlmanları Qafqazda qeyri-səmimi halda gülümsəyərək deyirlər ki, rus hökuməti Zaqafqaziyanı qoşunlarını çıxartsa, ermənilərin burada izi-tozu da qalmaz” [54,76].

Ermənilər beynəlxalq imperializmin Qafqaz siyasətinə uyğun, onların əlində alət kimi Qafqaza gətirilir, istifadə olunur, pay verilir, burada məskunlaşdırılır və himayə olunurdu. Xidmətində olduğu imperialist dövlətin mövqeyi zəifləyən kimi, dərhal digər güclü dövlətin himayəsinə keçir, ona casusluq xidməti müqabilində dəstək qazanırlar. Yuxarıdan göründüyü kimi, Romanovlar sülaləsi və Rus imperiyası süqut edən kimi ermənilər daha güclü İngilis və Fransız dövlətlərinin, Azərbaycana iddiaçı kimi çıxış edən ABŞ-ın himayəsinə keçdi. Onlar hansı dövlətin himayəsində, hansı proqramlı partiyada olmasından asılı olmayaraq, erməni kilsəsinin müəyyən etdiyi milli proqrama və məqsədə xidmət edirlər. Başqa sözlə desək, ermənilər üçün milli-siyasi əqidə istənilən anda astarı üzünü əvəz edən kəşfiyyat üst geyimi kimi bir şeydir. Yəni tələb olunan anda erməni milli əqidəsini, siyasi yönünü dəyişə bilir.

Elə ki, Rusiyada bolşeviklərin hakimiyyəti möhkəmləndi və onların cənuba doğru qələbələri

ermənilərdə şübhə doğurmadı, dərhal bolşevik Rus imperiyasının xidmətinə qayıtdılar. Bu zaman isə Rus imperiyası Azərbaycan Cümhuriyyətini devirməyi planlaşdırırdı. Erməni-daşnak hökumətinin nümayəndələri - Qirumov və Zaxaryan Moskvaya göndərilib Azərbaycandan ərazi güzəştləri müqabilində Cümhuriyyətin devrilməsi üçün öz xidmətlərini təklif etdilər [162,247]. Rus ordusunun Azərbaycanı işğalını asanlaşdırmaq üçün Qarabağda erməni qiyamı təşkil etmək öhdəliyini götürdülər.

Bolşevik Rus imperiyası qarşısında öhdəliyini yerinə yetirən ermənilər Qafqazın və Azərbaycanın müxtəlif ərazilərində silahlı dəstələr yaradıb gizli şəkildə Qarabağa keçirirdilər. Qarabağ general-qubernatorluğunun məlumatına görə, ermənilər Dığ kəndinə 3 minə qədər silahlı əsgər, onlarla zabit, top və pulemyot toplamış, Xənəzəyə top gətirmişdilər. Mart ayının əvvəllərində Gəncədən Qarabağa 1000 nəfərlik silahlı dəstə gətirilmişdi, Gəncədə 5000 nəfərlik qoşun təşkil olunması planlaşdırılmışdı. Çaykənddə 2500-3000-ə qədər erməni silahlısı toplanmış, Dilicandan Zəngəzura 7000 nəfərlik erməni ordusu keçirilmişdi. Artıq mart ayının ortalarında 60 nəfərlik qruplar yaradıb kütləvi hücum təşkil etmək məqsədi ilə hərbi kəşfiyyat işləri aparırdılar. Martın 20-də Qarabağın hökumət orqanında işləyən 2 erməni çinovniki vasitəsi ilə 25 nəfər erməni silahlısı gizləncə Şuşaya gətirilmiş, martın 22-də onların sayı 200 nəfərə çatdırılmışdı [161,395-397].

Qiyamın vaxtı 22 mart, gecə saat 3⁰⁰ seçilmişdi. Bəzi müəlliflərin mülahizəsinə görə vaxt seçilərkən xalqın və ordunun Novruz bayramı mərasimi ilə məşğul olacağı nəzərdə tutulmuşdu. Lakin bayram

mərasimi əhalinin kütləvi səfərbərliyinə imkan verən hadisədir. Bu günlərdə bütün tarixi dövrlərdə və dövlətlərdə ordu və güc strukturları döyüşə hazır vəziyyətdə saxlanılır. Novruz bayramı gününün qiyam günü kimi seçilməsi psixoloji məsələ olub, erməni mentalitetindəki nekrofillikdən, Azərbaycan xalqına sarsıdıcı mənəvi zərbə vurmaq istəyindən doğmuşdu [166,65-79].

Planlaşdırıldığı kimi, erməni qüvvələrinin hücumu martın 22-də gecə saat 3⁰⁰-da, Şuşa, Xankəndi, Əsgəran, Xocalı və Tərtərdə yerləşən qoşun bölmələri üzərinə basqınla başladı. Əsgəranda Azərbaycan ordusunun 50 nəfərlik kiçik bir dəstəsi var idi. Bu dəstə erməni silahlılarına ciddi müqavimət göstərsə də, qüvvələr nisbəti bərabər deyildi. Ona görə düşmən Əsgəran postunu ələ keçirib buradakı əsgərlərin hamısını qırdı [161,397].

Digər məntəqələrdə uğur qazana bilməyən ermənilər Şuşa şəhərinin bütün ətraf ələmlə əlaqəsini kəsdilər. Şuşa, Xankəndi və Tərtər mühasirəyə düşdü. Xalq arasında böyük nüfuzu olan Xosrov bəy Sultanovun qətiyyəti və təmkinli hərəkətləri, düzgün addımları əhalidə hər hansı çaşqınlığın yaranmasına imkan vermədi. Xosrov bəy Sultanov birinci olaraq partizanlara strateji mövqeləri tutmağı və qüvvə nümayiş etdirəcək əks zərbələr vurmağı əmr etdi. Qarabağ partizanları əməliyyatı dəqiqliklə yerinə yetirib Ağdamla-Əsgəran arasındakı əsas strateji mövqeləri ələ keçirdilər. Qəzəblənmiş əhalinin ermənilərə yönəlmiş kütləvi hücumu Xosrov bəy Sultanov tərəfindən sakitləşdirilib düzgün istiqamətləndirilirdi. Martın 24-də ermənilərin Tərtərə hücumu da partizanlar tərəfindən dəf edildi. Döyüş gedən bütün ərazidə

mülki-əhali əsgərləri yeməklə təmin edir, sanitar tədbirlər görürdülər. Müəllimlər xüsusi sanitar dəstələr təşkil etmiş və xalqın birliyi vahid ordu təsəvvürü yaradırdı [161,397-398]. 24-25 martda ermənilərin Tərtərə hücumu qoşunlarla partizanların birgə hərbi səyi ilə dəf olundu və martın 25-də günün ikinci yarısında Tərtərdə Azərbaycan qoşunları ilə partizanların əks hücumu başladı. Sonrakı günlərdə Azərbaycan hərbi hissələri və partizanlar erməniləri təqib etdilər.

Azərbaycan Cümhuriyyətinin rəhbərliyi Qarabağa toplanmış erməni silahlı bəndələrini və qiyamı qəti ləğv etmək üçün general-mayor Həbib bəy Səlimovun rəhbərliyi ilə 26 martda Ağdamda hərbi qərargah yaratdı və Qarabağa əlavə qoşun gətirdi. H. Səlimovun rəhbərliyi ilə lazımi hərbi kəşfiyyət materialı toplanıb, döyüş əməliyyat planı hazırlandıqdan sonra (29 mart), Azərbaycan qoşunları erməni hərbi qüvvələrinin toplandığı Əsgəran istiqamətində və digər ərazilərə hücumu başladı. Bütün hərbi strateji yüksəkliklər ermənilərin əlində idi. Ancaq Azərbaycan əsgərləri və partizanları çətin hərbi manevr, sərrast atəş və fasiləsiz hücumlarla onları mövqelərini tərk etməyə məcbur edirdilər. Təkcə Xramurt kəndində ermənilər 60 meyid qoyub getmişdilər. Aprelin 5-də Azərbaycan qoşunları Əsgəran ətrafında erməni qiyamlarının təşkilatçısı Dəli Qazarı dəstələri ilə birlikdə məhv edib, Malıbəylidən Şuşa istiqamətində hərəkət etdi. General Səlimovun verdiyi məlumata görə, qoşun bölmələri bərkiyib möhkəmlənmiş bölmələrə xas sonsuz bir igidliklə vuruşurdu. Cəbhənin mərkəzində qərar tutmasına baxmayaraq, Quba alayının bölmələri bir göz qırpmında Daşkənd

yüksəkliklərini ələ keçirdi. Nəbibəyovun başçılığı altında olan batareyaların topçuları isə düşməyə dinclik verməyərək, dəqiq atəşlər ilə mövqelərini məhv etdilər. Saat 12-də cinahlarda vuruşan bölmələr düşməni mühasirəyə almağa başladı. Ehtiyatda saxlanılan bölmələrdə hücumun gücləndirilməsi ermənilərin tamamilə nəfəsini kəsdi və onlar sürətlə Keşişkənd istiqamətinə qaçıb dağıldılar. Saat 20-də döyüşü uğurla başa vuran hissə və bölmələr Şuşaya gəlib çıxdılar [161,406-407].

Yol boyu düzülmüş, bir gözündən sevinc, bir gözündən kədər yaşı axan şuşalılar şəhərə girən Azərbaycan ordusuna qoşduqları şərqini oxuyurdular:

**Şükür-xuda, şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin gözü xar, Novruz oldu.
Neçə müddət möhtac idik düşməyə,
Yaramazdıq onun heç bir işinə.
İndi vurur hər kəs bir daş başına,
Şükür-xuda şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin gözü xar, Novruz oldu.**

**Lazımdır ki, hamı verək əl-ələ,
Başqa millətin şanı olmasın bu yerə.
Göstərməsin Allah dəxi zəlzələ,
Şükür-xuda şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin gözü xar, Novruz oldu.**

**Təbrik elədik şanlı Səməd paşanı,
Etsin Allah həmişəlik şanını.
Minə qədər etsin Allah yaşını.
Şükür-xuda şadlıqla Novruz oldu,
Düşmənlərin gözü var, Novruz oldu.**

Səməd paşa sərdarımız,
Gəldi yenə baharımız.
Aslan kimi cəng edərik!
Düşmənləri qəhr edərik!
Yurdlarını məhv edərik!
Səməd paşa əsgərlərin padəri,
Çağırır döyüşə qoç ərənləri.

Qafqaziyaya şan gəlir,
Dərdlərə dərman gəlir.
Aç qoynunu ulu Qafqaz,
Çox sevdiyin Səməd gəlir.

Səməd bəy Mehmandarov isə Əsgəran müharibəsi adlanan döyüşdə qələbə çalan Azərbaycan zabit və əsgərlərinə təbrik nitqində deyirdi: “Qəhrəman əsgərlər, mən şəxsən Almaniya cəbhəsində bir çox vuruşmalarda olmuşam, ancaq sizin qədər qəhrəman əsgərlərə nadir hallarda rast gəlmişəm. Siz mənim ümidlərimi qüvvətləndirdiniz. Siz öz qanınızla gənc Azərbaycan ordusunun namusunu qorudunuz“. Əsgərlər isə öz sevimli komandanlarını “Yaşasın Azərbaycan!” “ nidası ilə cavabladılar [154,124].

Göründüyü kimi, milli-mənəvi dəyərlərin bütövlüyü və təməli üzərində inkişafı hər bir etnosun mənəvi-ideoloji, sosial-siyasi inkişafının başlıca mənbəyidir. Etnosun bütün tarixi varlığının, qələbələrinin əsasında onun mənəvi dəyərləri qiymətləndirə və fərqləndirə bilməsi durur. Azərbaycan xalqının Rus imperiyasının mədəni, mənəvi, ideoloji, sosial-siyasi təcavüzünü dəf edib dövlət müstəqilliyini bərpa etməsinin, Qarabağda

ermənilərlə qeyri-bərabər hərbi döyüşlərdə qələbəsinin də əsasında elə bu səbəblər durur.

İXTİSARLAR

- AKAK** - Aktı, sobranie Kavkazskoy Arxeoqrafiçeskoj Komissiej. Arxiv qlavnoqo upravleniə namestnika Kavkaza. Pod redaküey A. Berje. Tiflis.
- MİGBQKZK** - Materialı dlə İzüçeniə Gkoniçeskoqo Bita Qosudarstvennix Krestğən Zakavkazskoqo Kraə. Tiflis.
- MUKLZPİSK** - Materialı dlə Ustroystva Kazennix Letnix i Zimnix Pastbih i dlə İzüçeniə Skotovodstvo na Kavkaze. Tiflis.
- SMİGBQKZK** - Svod Materialov po izuçeniö Gkoniçeskoqo Bita Qosudarstvennix Krestğən Zakavkazskoqo kraə. Tiflis.
- SMOMPK** - Sbornik Materialov dlə Opisaniö Mestnostey i Plemen Kavkaza. Tiflis.

İSTİFADƏ OLUNAN ƏDƏBİYYAT

1. **Osnovı gtnoqrafii. M., 1968.**
2. **Gtnoqrafia. M., 1982.**
3. **Marksizm-Leninizm fəlsəfəsinin əsasları. B., 1980.**
4. **İsmayılov F. Ziqmund Freyd. B., 1994.**
5. **Erasov B. S. Sosialğnaə Kulğturaloqiə. M., 1996.**
6. **Sadoxin A. P. Gtnoloqiə. M., 2000.**
7. **Həvilov H. A. Dünya xalqlarının etnoqrafiyası. B., 1999.**
8. **Həvilov H. A. Azərbaycan etnoqrafiyası. B., 1991.**
9. **Şükürov A. Kulturologiya. B., 1998.**
10. **Hacıyev Z. Fəlsəfə. B., 2001.**
11. **Fərhadovlu M. Fəlsəfənin əsasları. B., 2002.**
12. **Şükürov A. Fəlsəfə. B., 1997.**
13. **Quseynov M. M. Drevniy paleolit Azerbaydjana. B., 1985.**
14. **Cəfərov Ə. Azərbaycanın ilk sakinləri. B., 2004.**
15. **Hüseynov M. M., İsmayılov Q. S., Quliyev İ. M. Azərbaycanın arxeoloji abidələri. B., 1981.**
16. **Cəfərov Ə. İnsanlığın səhəri. B., 1994.**
17. **Rəcəbov Ə. Dil, şüur, cəmiyyət, tarix. B., 1993.**
18. **Səlimov-Şağani T. Q. Saylar və biz. B., 2004.**
19. **Djafarov A. Q. Sredniy paleolit Azerbaydjana. B. 1999.**
20. **Azərbaycan tarixi. I c. B., 1998.**
21. **Dj. Mellarq. Drevneyşie üivilizaüüi Blijnoqo Vostoka. M., 1982.**
22. **Karabax. B., 2004.**
23. **Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. B., 2003.**

24. Cəfərov Ə. Q. Qarabağın paleolit düşərgələri. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. 2-ci buraxılış. B., 2003.
25. Köçərli T. Erməni saxtakarlığı. B., 2001.
26. Göyüşov R. B., Martinov A. İ. SSRİ arxeologiyası. B., 1990.
27. Çeboksarov N. N., Çebaksarova İ. A. Narodı, rası, kulğturu. M., 1985.
28. Xəlilov X. D. Qarabağ tarixi etnoqrafik əyaləti. Azərbaycan arxeologiyası və etnoqrafiyası. II buraxılış. B., 2003.
29. Bromley Ö. V., Kozlov V. İ. Gtničeskıe proüessı kak predmet issledovanıə. Sovremennıe gtničeskıe proüessı v SSSR. M., 1975.
30. Xəlilov X. Türk xalqlarının mənəvi, tarixi qələbəsini təmin edən bozqurd. "Dədə-Qorqud" jurnalı, 2003/3, s. 26-39.
31. Həkimov M. Bozqurd - kultum mənim, türk eli yurdum mənim. B., 2000.
32. Novruzov Z. Vəhşilər arasında. B., 1998.
33. Azərbaycan folkloru antologiyası (Qarabağ folkloru), V kitab. B., 2000.
34. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının tarixi. B., 1999.
35. Qasımova R. Azərbaycan xalqının etnogenezi paleoantropoloji və antropoloji (somatoloji) materiallar əsasında. B., 1997.
36. İsmaylov Q. Quruçay və Köndələnçay vadisində qədim mədəniyyət izləri. B., 1981.
37. Narimanov İ. Q. Kulğtura drevneyşeqo zemledelğçeskoqo, skotovodçeskoqo naselenıə Azerbaydjana. B., 1987.
38. Xəlilov X. Dövlətdə dəvə. B., 1989.

39. Quliyev F. Qədim Azərbaycanda atçılıq (namizədlik dissertasiyası avtoreferatı). B., 2003.
40. Cəfərov H. Azərbaycan e.ə. IV minilliyin axırı-I minilliyin əvvəlində. B., 2000.
41. Azərbaycan tarixi. B., 1994.
42. Rasuloğlu T. Üiklopiçeskie soorujenə na territorii Azerbaydjana. B., 1993.
43. Kalankatyukdu M. Albaniya tarixi. B., 1993
44. Xurşidbanu Natəvan. B., 1984.
45. Qeybullayev Q. Qarabağ (etnik və siyasi tarixinə dair). B., 1990.
46. Voruşil Q. Qafqaz Albaniyası. B., 1993.
47. Əliyev K., Əliyeva F. Azərbaycan antik dövrdə. B., 1997.
48. Aliev K. Antiçnie istoçniki po istorii Azerbaydjana. B., 1986.
49. Azərbaycan tarixi. 2-ci c. B., 1998.
50. Mamedov M. M. Kavkazskaə Albaniə. B., 1993.
51. Məmmədova F. Azərbaycanın siyasi tarixi və tarixi coğrafiyası. B., 1993.
52. Bünyadov Z. Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. B., 1989.
53. Verdieva X., Quseynzade R. "Rodoslovnəə" armən i ix miqراسiə na Kavkaz s Balkan. B., 2003.
54. Veliçko V. L. Qafqaz. B., 1995.
55. Vəlixanlı N. Ərəb xilafəti və Azərbaycan. B., 1993.
56. İstoriə armənskoqo naroda. Erevan. 1980.
57. Qumilev L. N. Tisəçetie vokruq Kaspiə. B., 1991.
58. Qumilev L. N. Gtnoqenez i biosfera zemli. M., 2002.

59. Hacıyev Q. Bərdə şəhərinin tarixi. B., 2000.
60. Haqverdiyev Ə. Orta əsr Bərdə şəhəri. B., 1991.
61. Əhmədov Q. Qədim Beyləqan. B., 1997.
62. Qəmbərli M. Ərəb ədəbi-bədii qaynaqlarında türk. B., 1998.
63. PiriyeV. Azərbaycanın tarixi coğrafiyası. B., 2002.
64. Mahmudlu Y. Azərbaycan tarixi (intibah dövrü). B., 1996.
65. Köçərli T. Qarabağ: yalan və həqiqət. B., 1998.
66. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. B., 1997.
67. Məmmədov Z. Orta əsr Azərbaycan filosofları və mütəfəkkirləri. B., 1986.
68. □Azərbaycan□ qəzeti. 05.11.1989; 09.12.1989.
69. Kazımov Q. Ulu zirvə: haqq aşığı, el şairi Dirili Qurban □ Qurbani. B., 1990.
70. Əfəndiyev P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı. B., 1992.
71. Aşiq Valeh. B., 1970.
72. Hacıyev T. Azərbaycan dili tarixi. B., 1983.
73. Qulieva N. Azərbaycan ədəbi dil normalarının formalaşmasında dialektlərin rolu. B., 2003.
76. Seyidov M. Azərbaycan-erməni ədəbi əlaqələri. B., 1976.
77. Ramazanov Y. Azərbaycan dilində yazıb-yaradan erməni aşıqları. B., 1977.
78. Qeöşev P. B. Xristianstvo v Kavkazskoy Albanii. B., 1984.
79. Kandzakeüi K. İstoriə. B., 1946.
80. Axundov D. A. Arxitektura drevneqo i rannesrednevekovoqo Azerbaydjana. B., 1986.
81. Lermontov M.İ. Poln. Sbor. Soç. T. V, M-L, 1937.
82. Gzov Q. A. Snoheniə Petra Velikoqo s Armənskom narodom. Dokumentı. SP^b. 1898.

83. АКАК, т. 1.
84. Gəncə-Qarabağ əyalətinin müfəssəl dəftəri. B., 2000.
85. Opisanie Karabaxskoy provinii (sostavlennoe v 1823 q. po rasporəjenno qlavnoupravlənşeqo v Kruzii Ermolova). Tiflis, 1866.
86. Petruşevskiy İ. F. O doxristianskix verovaniəx Naqornoqo Karabaxa. B., 1930.
87. Novə istoriə Zarubejnoqo Vostoka. M., 1952.
88. İstoriə diplomatii. T. 1. M., 1941.
89. Bitkov P. Q. Materialı novoy istorii Kavkaza s 1722 po 1803 q. Ç. 3, 1869.
90. Yesayi Həsən Cəlal. Alban ölkəsinin qısa tarixi (1702-1722). B., 1992.
91. Orta əsrlər tarixi. B., 1988.
92. Kulieva V. Rolğ poziüiə musulğmanskoqo duxovenstva v soüialğno-politiçeskoy i kulğturnoy jizni Azerbaydjana v konüe XIX □ naçale XX vv. V rakurse arməno-azerbaydjanskix politiçeskix otnoşeniy. B., 2003.
93. Qarabağlı R. Memar Kərbəlayi Səfixan Qarabaği. B., 1995.
94. Kərimova S. Çarizmin Azərbyaycanın işğalında və müstəmləkəçilik siyasətində erməni siyasətbazlarının rolu. B., 1995.
95. Mustafazadə T. XVIII yüzillik □ XIX yüzillyin əvvəllərində Osmanlı-Azərbyaycan münasibətləri. B., 2002.
96. Mustafayev T. T. Qarabağ (Gəncə) bəylərbəyliyi XVIII əsrin I qərinəsində. Azərb. SSR EA Xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. 1988, №3.

97. *Arməno-russkie otnoşeniə v pervoy treti XVIII veka, t. 2, ç. 2, Erevan, 1967.*
98. *Sadıq İ. Ermənilərin I Pyotrla görüşü. B., 1993.*
99. *Əliyev İ. Dağlıq Qarabağ: tarix, faktlar, hadisələr. B., 1989.*
100. *Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə. Qarabağnamələr. I-ci kitab. B., 1989.*
101. *Nemətova M. Əsrlərin daş yaddaşı. B., 1987.*
102. *Skibiskiy M. A. Karabaxskie kazennie letnie pastbiha. MUKLZPISK. T. 4. Tiflis, 1899.*
103. *Bitkov P. Q. Materialı dlə novoy istorii Kavkaza SP^b, 2-aə çastğ, 1869.*
104. *Xəlilov X. D. Qarabağın etnik tarixindən. Azərb. SSR EA xəbərləri. Tarix, fəlsəfə və hüquq seriyası. 1988. N3, s. 41-44.*
105. *Leviatov V. N. Oçerki iz istorii Azerbaydjana v XVIII veke. B., 1948.*
106. *Dadaşzadə A., Seidov M. Neizvestnoe stixotvorenie armənskoqo aşuqa o M. P. Vaqife. Dokladı AN Azerb. SSR, tom XVII, N6. B., 1961, s.531- 534.*
107. *Mustafayeva N. Cənubi Azərbaycan xanlıqları. B., 1995.*
108. *Mirzə Yusif Qarabaği. Tarixi-safi. Qarabağnamələr. 2-ci kitab. B., 1991.*
109. *Qlinka S. N. Ermənilərin Azərbaycana köçürülməsi. B., 1995.*
110. *Şavrov N. N. Novaə uqroza russkomu deli v Zakavkaze:predstoəhaə rasprodaja Muqani inorodüamc. B., 1990.*
111. *Zelinskiy S. P. Gkonomiçeskiy bit qosudarstvennix krestğən Zanqezurskoqo uezda Elizavetpolğskoy qubernii. MİGBQKZK-Tiflis, 1866, T.4.*

112. Zelinskiy S.P. Plemenny sostav, reliqia i proisxojdenie qosudarstvennix krestğan. SMİGBQKZK. T. 2. Tiflis, 1887.
113. Quliyev V. Ucalğa gedən yol. B., 1988.
114. Qriboedov A. S. Zapiska o pereselenii armən iz Persii v naşey oblasti. İzvestiə AN Azerb. SSR. Seria □ istoriə, filosofia, prava. 1988, N3, s. 52-54.
115. Xan-Aqov A. E. Gkonomiçeskiy bit qosudarstvennix krestğan Djavanşirskoqo uezda Elizavetpolğskoqo qubernii. MİGBQKZK. T. 6, Tiflis, 1887.
116. AKAK, t. 7
117. Çavçavadze İ. Q. Erməni alimləri və fəryad edən daşlar. B., 1995.
118. Azərbaycan tarixi. B., 1996.
119. Rəsulzadə M. Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti. B., 1990.
120. Rəsulzadə M. Ə. Bolşeviklərin Şərq siyasəti. B., 1994.
121. Djavanşir N. A. O rodoslovnoy Melik-Aslanov. Azərbaycan tarixi şəcərə cəmiyyətinin xəbərləri. İkinci buraxılış. B., 2001, s. 23-34.
122. Quliyev V. Ağaoğlular. B., 1997.
123. Qumilev L. Gtnoqenez i biosfera zemli. M., 2002.
124. Mirzə Camal Cavanşir Qarabaği. Qarabağ tarixi. Qarabağnamələr. I kitab. B., 1989.
125. Rzaqulu bəy Mirzə Camal oğlu. Pənah xan və İbrahim xanın Qarabağda hakimiyyətləri və o zamanın hadisələri. Qarabağnamələr. II kitab. B., 1991.
126. Şuşinski F. Şuşa. B., 1998.

127. Avalov G. Arxitektura qoroda Şuşi. B., 1977.
128. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-tarixi-Qarabaği-Qarabağnamələr. 2-ci kitab. B., 1991.
129. Haşımoglu Ə. Cavad xan və Hüseynqulu xana həsr olunmuş tarixi şerlər. AEA-nın xəbərləri. Tarix, fəlsəfə, hüquq seriyası. N-1-4. B., 1994, s. 87-98.
130. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. B., 1989.
131. Potto V. Kavkazskaə voyna. T. 3, vıp. 3, SP^b, 1887.
132. Baba bəy Şakir. Seçilmiş əsərləri. B., 1985.
133. Xəlilov X. Azərbaycanda milli-azadlıq hərəkatının ideya mənbələrindən. □Tarix və onun problemləri□□ jurnalı. N1, B., 2000. S. 150-155.
134. Vaqif M. P. Əsərləri. B., 1960.
135. Mustafayev İ. D. Azərbaycan bir çox buğda növlərinin vətənidir. B., 1964.
136. Məlikov F. Ə. Qoyunçuluq. B., 1953.
137. Azərbaycanda maldarlıq. B., 1991.
138. Səttarzadə. R. S., Həsənov S. O. Qarabağ atı. B., 1974.
139. Mirzə Həsən Qarabaği. Seçilmiş əsərləri. B., 1973.
140. Düma A. Qafqaz səfəri. B., 1985.
141. Mirzə Yusif Qarabaği. Məcmueyi-Vaqif və müasirlərini digər□. B., 1999.
142. Əmpolğskiy Z. İ. Drevnəə Albaniə III-I vv do n. g. B., 1962.
143. Azərbaycan aşıqları və el şairləri. 1-ci cild. B., 1984.
144. Həsənov H. Azərbaycan kitabının inkişaf mərhələləri. B., 1989.

145. Əliyev Z. M. M. Nəvvabın rənglər aləmi. B., 1996.
146. Səfərova Z. Azərbaycan musiqi elmi. B., 1998.
147. Nəvvab M. M. Təzkireyi Nəvvab. B., 1998.
148. Müctəhidzadə M. Riyazül-aşiqin. B., 1995.
149. Nəvvab M. M. Divan. B., 1999.
150. Şuşinski F. Azərbaycan xalq musiqiçiləri. B., 1985.
151. Karqanov V. D. Kavkazskəə muzıka. Tiflis, 1908.
152. Vinqradov V. Uzeir Qadjibekov i Azerbaydjanskəə muzıka. M., 1938.
153. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycanlılarda ailə və nikah. II hissə. B., 1994.
154. Məmmədzadə M. B. Milli Azərbaycan hərəkəti. B., 1992.
155. Vostrikov P. Muzıka i respüə u azerbaydjanskix tatar. SMOMP. Tiflis, 1912, vıp. 42, otdel 11.
156. Trudı pervoqo Scezda Kavkazskix vıraçey. T. 2. Tiflis 1893.
157. Edmond Hippo Azərbaycan haqqında. - Hamlet Qoca. Fransızlar yurdum hannında. B., 1990.
158. Qurbanov Ş. Cəmaləddin Əfqani və türk dünyası. B., 1996.
159. Quliyev V. Ağaoğlular. B., 1997.
160. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. B., 1997.
161. Süleymanov M. Azərbaycan ordusu. B., 1998.
162. Nəsibzadə N. Azərbaycanın xarici siyasəti (1918-1920). B., 1996.
163. □Şuşa□ qəzeti, mart 2005-ci il, 3-cü sayı.
164. Köçərli T. Qarabağ. B., 2002.
165. Süleymanov M. Mehmandarov. B., 2000.

166. Bayramov Ə. S. Etnik psixologiya məsələləri. B., 1996.
167. Şuşa nəğmələri. I cild. B., 2001.
168. Kanakerüi Z. Xronika. M., 1969.
169. Sverkova L. P. Subcekt duxovnoqo proizvodstva metodoloqiçeskiy analiz. L., 1988.
170. Qonçarenko N. V. Duxovnaə kulğtura. İstoçniki i dvijuhie silı proqressa. Kiev, 1980.
171. Duxovnaə kulğtura i gtniçeskoe samosoznanie. M., 1990.
172. Çavçavadze. Kulğtura i üennosti. Tbilisi, 1984.
173. Xəlilov X. D. Tarixşünaslıq, yoxsa təxribatçılıq. □Azadlıq□ qəzeti, 07. 01. 1992.
174. Xəlilov X. D. Mənfi cəhətlərimizin qaynağı. □Müxalifət□ qəzeti, 18, 29, 31 mart 1998.
175. Allahmanov M. Q. XIX əsr □ XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın qərb bölgəsinin mənəvi mədəniyyəti (namizədlük dissertasiyasının avtoreferatı). B., 1998.
176. Şirşov İ. E. Dinamika kulğturu. Minsk, 1980.
177. Mejuev V. M. Kulğtura i istoriə. M., 1977.
178. Azərbaycan tarixi. I c. B., 1961.
179. Sumbatzade A. S. Azerbaydjanskaə istorioqrafia XIX □ XX vekov. B., 1987.
180. Sultansoy Ç. □Millətimiz pisdir. Niyə?□ □ □Azadlıq□ qəzeti, 7, 10, 17, 24 aprel 1992.

Xəlilli Xəliyəddin Dəsgirali oğlu

Qarabağ: etnomənəvi inkişaf tarixi
Azərbaycan dilində
Bakı 2006

Bilgisayar tərtibatı:
Fərhad Fərhadlı

Yığı operatoru:
Nəzakət Muradova

Korrektor:
Nurlana Qasımlı

Yığılmağa verilmişdir 24.02.2006.

Çapa imzalanmışdır 18.03. 2006.

Kağız formatı 60x90_{1/16}

Şərti çap vərəqi 5.

Tiraj 300.

Sifariş 18.

□Günəş□ nəşriyyatı.

**Bakı şəhəri, Mətbuat prospekti,
529-cu məhəllə, Azərbaycan Nəşriyyatı 6-cı mərtəbə.**

Daxili tel: 4-27

Tel: 510 28 74

Mob: 050 210 94